ڊاڪٽر شير مهراڻي

دولهه دريا خان: شخصيت ۽ ڪارناما

The Personality and the achievements of Doleh Darya Khan

Abstract:

In the history of Sindh the Samma Period (1351-1520) is very important, due to the multiple works of the great sons of the Soil. The Kingship of this clan remained 169 years in the Sindh and 19 rulers ruled over the Sindh. Some of the famous Samma Kings were; Jam Unnarr, Jam Tamachi and Jam Nizamuddin (Jam Nindo). Jam Nizamuddin remain in power for 48 years. His Prime Minister Mubarak Khan Alias Doleh Darya Khan was very trustworthy person for the King as well as very dear to the common men. He was a Army General, Spokes man, Irrigation Expert and an Expert of Foreign Affairs. Observing his leadership qualities, Jam Nizamuddin made him Madar al-Muham (Regent) and `Amir al-Umara' (The Highest Noble) and bestowed upon him the title of “Mubarak Khan”. The Jam Nizamuddin declared him as an adopted son. After the death of Jam Nizamuddin; Mubarak Khan remained in the service of Jam Firoz but his supporters chafed to be under his control. On the invitations of Jam Firoz Shah Baig Argune; the Son of Zunoon came to Sindh and attacked. Even Darya Khan was not in good terms with Jam Firoz but he came out with a force to resist the invaders. He lost the battle and was martyred (926-1520). In this research article I have explored the genealogy of the great Doleh Darya Khan. I have also focused on His works and achievements.

تعارف:

سنڌ جو جري پهلوان، جوڌو ۽ سپهه سالار دولهه دريا خان سمن جي دَور (1351ـ 1520) جي آخري بادشاهه ڄام نظام الدين جي حڪومت ۾ وزير اعظم، آبپاشيءَ جي نظام جو انچارج ۽ فوجي سربراهه هو. سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت کان پوءِ سمن جي حڪومت جو دور شروع ٿيو. ”1351ع ۾ آخري سومري حڪمران همير کي (ڄام انڙ) قتل

ڪري، پنهنجي خاندان جي حڪومت جو بنياد رکيو.“[1] سمن جي دور ۾ ڪل 18 حاڪمن حڪومت ڪئي، جن ۾ ڄام اُنڙ، ڄام تماچي ۽ ڄام نظام الدين گهڻو مشهور ٿيا. تاريخ موجب، ”هن حڪمران خاندان ۾ ڄام نظام الدين (ڄام نندو) جي وڏي ساک آهي، جنهن 1461ع کان 1508ع تائين حڪومت ڪئي. سنڌ ۾ مقامي حاڪميت جي لحاظ سان هن جو دور نهايت ئي عمدو ۽ مثالي هو. ان ڪري ان کي (انتظامي حوالي سان) سونهري دور سڏيو ويو آهي.“[2] ڄام نظام الدين سنڌ تي لڳ ڀڳ 48 سال حڪومت ڪئي. ان وقت سنڌ جون سرحدون اوڀر ۾ هندستاني گجرات، اتر ۾ ملتان، اتر اولهه ۾ بولان لڪ، اولهه ۾ سوي/سبي ۽ ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ تائين هيون. دولهه دريا خان؛ ڄام نظام الدين جي دور ۾ انتهائي طاقتور تصور ڪيو ويندڙ شخص هو. ڄام نندي کيس پنهنجو پٽ ڪري سڏيو هو. ۽ دولهه دريا خان به سمن سان وفا جي انتها ڪئي ۽ وڏي دليريءَ سان نه صرف سنڌ جي سرحدن جي سنڀال ڪئي بلڪ پاڙيسري ملڪن سان پڻ سٺا لاڳاپا رکيا. هن هر طرح سان سنڌ جي ننگن ۽ دنگن جي حفاظت ڪئي. هو هڪ اهڙو جرنيل هو، جيڪو جنگي حڪمت عملي ۾ ماهر هو. هو هڪ آبپاشي جو ماهر به هو، جنهن ڪيترائي نوان واهه کوٽايا؛ ذرعي آمدني وڌائي. هن پرڏيهي واپار کي هٿي ڏئي ٺٽي کي بين الاقوامي شهر جو رتبو ڏنو. هن گهرو وزارت کي هٿي ڏئي ننڍن ننڍن اختلافن کي نبيريو. ملڪي اپت ۾ تمام گهڻو اضافو ڪيو. نوان مدرسا ۽ مڪتب کولرايا. سندس عروج جي ڏينهن ۾ خاص طور سنڌ ۾ عالمن، ڏاهن، فنڪارن، ڪاريگرن ۽ ٻين پيشه ور ماڻهن جو تمام وڏو مانُ مرتبو هو. ڄام نظام الدين المعروف ڄام نندي دولهه دريا خان جي صلاحيتن، سچائي ۽ ايمانداريءَ سبب ملڪي ڪاروهنوار ۾ سندس اختيارن ۾ تمام گهڻو اضافو ڪيو. دولهه دريا خان جي دور ۾ سنڌ تمام گهڻي ترقي ڪئي. ايئن به نه هو ته هن کي ڪي اختلاف نه ڏسڻا پيا. پر هن سڀني اختلافن کي بهتر نموني سان نبيريو. ڄام نندي جي گهرواري راڻي رمڪي/عيدان يا مدينه ماڇاڻيءَ ساڻس هر وقت اختلافن ۾ رهي، جنهن سان هن تمام سٺي نموني مامرا نبيريا ۽ ڄام نندي جي حياتيءَ تائين ساڻس ڪو به وڏو تضاد سامهون نه آيو. ٻين اختلافن ۾ ميان مهدي جونپوري جو واقعو هجي يا ارغونن سان ٿيل خوني ويڙهه، لاشارين جو ساٿ ڏيڻو هجي يا چانڊين جي حمايت جو حصول؛ هن هميشه سفارتي اصولن ۽ جنگي مهارتن کي ڪتب آندو. نتيجي طور سنڌ خوشحال ترين خطو بڻجي ويو. جيسيتائين دولهه دريا خان حال حيات هو، هن اندروني توڙي بيروني

اختلافن ڪي منهن ڏنو پر سندس شهادت سان "خرابي سنڌ" يعني سنڌ جو زوال شروع ٿي ويو. سندس شهادت کان پوءِ مسلسل ڏهه ڏينهن تائين ارغوني لشڪرن سندس راڄڌاني واري شهر ٺٽي کي ڦريو لٽيو ۽ ساڙيو. سموري سنڌ نه رڳو بکن، ڏکن ۽ ڏوجهرن جي ور چڙهي وئي، بلڪه سنڌ هڪ اهڙي اٽڪندڙ عذاب ۾ مبتلا ٿي وئي جنهن مان شايد اڄ به ناهي نڪري سگهي.

خاندان:

دولهه دريا خان جي خاندان بابت مختلف ۽ متضاد رايا سامهون آيا آهن. تاريخ طاهري ۾ سيد طاهر محمد نسياني کيس "سيد" سڏيو آهي. رچرڊ برٽن کيس ريبار جو ٻار سڏي ٿو ۽ لکيو آهي ته "ڄام ننڍي کي ٻار ڪين ٿيندو هو. تنهنڪري هن گود ۾ هڪ ٻار وٺڻ جو خيال ڪيو. هڪڙي ڏينهن شڪار ڪندي ڏٺائين ته هڪ ريباڙ جو ٻار وڻ هيٺان ستو پيو آهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ ان کي جاچيندو رهيو. ڏٺائين ته ٻار جي مٿان ڇانو ٿي ڇانو بيٺي آهي. سمجهيائين ته هيءُ غيب جي نشاني آهي ۽ ٻار وڏي ڀاڳ وارو ثابت ٿيندو. تنهنڪري هن کي ڪٽي گود ۾ ورتائين. نالو رکيائينس دريا خان."[3] جڏهن ته ڊاڪٽر غلام محمد لاکي لکيو آهي ته، "تحريري رڪارڊ موجب هو سيدزادو هو. سنڌ جي مقامي روايتن موجب هن عظيم سپه سالار ۽ سفارتڪار جو تعلق 'قبوليا' گهراڻي سان هو."[4]

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، دولهه دريا خان کي لاشاري بلوچ سڏيو آهي ۽ شجرو پڻ ڏنو آهي. هن دولهه دريا خان جي سيد هجڻ واري حوالي کي مڪمل رد ڪيو آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب دولهه دريا خان کي فتح خان لاشاريءَ جي اولاد مان ڄاڻايو ويو آهي. ان شجري جي بنياد بابت ڊاڪٽر صاحب وٽ ڪافي دليل پڻ آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪجهه خانداني روايتون به ڏنيون آهن، جن موجب دولهه دريا خان لاشاري هو.

تاريخ ۾ اهو پڻ آيو آهي ته مير گهرام خان لاشاري جي دور ۾ دولهه دريا خان ۽ سارنگ خان به پيائر ۽ ڪجهه ٻيا نوجوان سنڌ ۾ روزگار سانگي آيا. جن مان دريا خان پنهنجي ڏاهپ وسيلي ڄام ننڍي جي شاهي محل تائين پهتو جنهن کيس پٽ ڪري پاليو.

پر هڪ ڳالهه ٻي به سوچڻ جوڳي آهي ته چاڪر خان رند ۽ مير گهرام خان لاشاري جي جهيڙي دوران مير عالي خان جيڪو مير گهرام خان جو پٽ هو سو خاندان جون عورتون ۽ ڪي نوجوان توڙي ٻارڙا وٺي سنڌ جي بادشاهه ڄام ننڍي وٽ پناهه لاءِ ويو. تاريخ

۾ اهو بہ ملي ٿو تہ جنگ دوران رامڻ خان (مير گهرام جو پيو پٽ) پڻ سنڌ هليو آيو هو. دولهہ دريا خان مير عالي سان گڏجي سنڌ آيو ۽ پنهنجي مرداڻي وجاهت ۽ عقل سبب جلد بادشاهہ جي توجهہ جو مرڪز بڻيو ۽ ترقي ڪندي وزيراعظم جي عهدي تي پهتو يعني دولهہ دريا خان مير گهرام خان جي خاندان مان هو جنهن کي ڄام نندي پٽ ڪري پاليو ۽ ڇاڪاڻ تہ مير گهرام خان سان سندس وڏي دوستي بہ هئي. ٻي پاسي چاڪر خان مير گهرام خان جي اهڙي طاقت سان سينو نہ ساهڻ جي سگهہ ڏسي ذوالنون ارغون وٽ پنهنجي ڀاڻيجي ٻيبرگ/ٻيبرڪ کي ايلچي ڪري موڪليو. پر هو ٻئي مصيبت ۾ ڦاسي ويو. ٻيبرڪ خوبصورت نوجوان هو ۽ شاعر بہ هو. هن رات جو ذوالنون ارغون جي محل ۾ شعر و شاعريءَ جا جوهر ڏيکاريا جنهن کي پردي پويان ذولنون جي ڌيءَ پئي ٻڌو. جيڪا مٿس موهت ٿي پئي ۽ رات جو دير سان ساڻس اچي ملي. ايتري تائين محل مان نڪرڻ جي ڇئو ڇڇئو ٿي وئي ۽ هو ڇوڪري کي ساڻ ڪري راتو رات نڪري ڀڳو. پر ڪيس پنهنجي مامي چاڪر خان طرفان ڪنهن سني مدد جو آسرو نہ هوان ڪري مير گهرام خان لاشاري وٽ پناهہ ورتائين. لاشارين ڪيس بلوچ روايت تحت پناهہ ڏني. ذوالنون ارغون ٻيبرڪ جو پيڇو ڪيو ۽ ويجهو ئي اچي پنهنجي اتالي سميت لنگر انداز ٿيو. ٻيبرڪ ڪنهن وڏي حرفت سان لاشارين جي حدن ٻاهران پڙاءُ ڪري ويٺل ذوالنون جي خيمي ۾ وڃي پهتو ۽ پاڻ پيش ڪيائين. جنهن ڪيس معاف ڪيو ۽ نينگريءَ سان شادي ڪرايائينس. هو واپس ورڻ تي هيو جو ٻيبرڪ هڪ ٻي حرفت ڪئي ۽ ذوالنون جي ٻن نوجوان پٽن حيدر ۽ نادر کي قتل ڪري لاشارين تي قتل جو الزام مڙهيو جنهن تي تيش ۾ اچي ذوالنون ارغون، چاڪر خان رند سان گڏ لاشارين تي حملو ڪيو جنهن ۾ ڪيئي ڪونڌر ڪسجي ويا. لاشارين کي وڏي شڪست آئي ۽ سندن مال متاع ۽ عورتون معاهدي تحت ارغونن کڻڻ تي گهريون تہ هڪ نياڻيءَ چاڪر خان کي چيو تہ "اسان پنهنجو سٽُ لاشارين ۽ رندن لاءِ سنڀاليو هو نہ کي ارغونن لاءِ!" ان ڳالهہ جو اثر چاڪر خان تي تمام گهڻو ٿيو ۽ لاشارين جون عورتون نہ ڏيڻ عيوض پنهنجو مال متاع ڏيڻ جي حامي ڀريائين. جڏهن سندس سڄو مال متاع ارغونن حوالي ٿي ويو تہ ڪيس اجا وڏيڪ دولت جي ضرورت پئي تہ ڇانڊئي سردار سندس مدد ڪئي.

شايد اهو ساڳيو دور هو جنهن ۾ سمن جي صوبيدار بهادر خان کي سبيءَ ۾ شڪست آئي، جنهن جي پلاند طور سنڌ مان دولهہ دريا خان وڏو ڪٽڪ وٺي ڪاهي پيو ۽ مقامي

نوابن جي مدد سان ذوالنون جي پٽ محمد مرزا کي ماريائين ۽ سبي تي سنڌين جي حڪومت جو جهنڊو ڦڙڪايائين. هوڏانهن وجهہ وٺي چاڪر خان هاٽوڪي پنجاب طرف پڄي ويو. هڪ روايت موجب پنجاب ۾ مير نندي جي پياءُ بايزيد (جيڪو ڪن ڳالهين تان ڄام نندي کان ناراض ٿي اتر طرف هليو ويو هو) کيس هاٽوڪي اوڪاڙہ ويجهو "ست گهري" وٽ پناهہ ڏني. چاڪر خان جو مقبرو اڄ بہ اتي موجود آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ٽن روايتن جي آڌار بيان ڪيو آهي تہ دولهہ دريا خان لاشاري هو. ڪجهہ محققن کيس ذات جو "قبوليو" سڏيو آهي تہ ڪجهہ وري سيدزادو ۽ ڪن وري کيس سمون سڏيو آهي. اسان هن تحقيق مان ان نتيجي تي پهتا آهيون تہ ٻن دليلن کان سواءِ ٻيا سڀ دليل ۽ حوالا دولهہ دريا خان جي لاشاري هجڻ جي ثابتي ڏين ٿا. جن حوالن سبب دولهہ دريا خان کي لاشاري نہ ٿو مڃي سگهجي انهن ۾ هڪ سندس قبر تي لڳل ڪتبو آهي. مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي ڄام نندي جي مقبري جي اولاهين پاسي کان هڪ ٿلهي کي چوديواري ڏنل آهي، جنهن ۾ دولهہ درياخان شهيد جي تاج واري قبر سان گڏ ان چوديواري اندر ويهارو کن ٻيون بہ قبرون آهن. جن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ اهي دولهہ دريا خان جي خاندان جون قبرون آهن. دولهہ دريا خان جي قبر اطهر تي هي حرف لکيل آهن:

"يا الله
هذا مرقد المعطر
للخان الاعظم
شهيد مبارک خان
ابن سلطان نظام الدين"(5)

يعني هي قبر اطهر خان اعظم شهيد مبارڪ خان ولد ڄام نظام الدين جي آهي. ڪو بہ بلوچ ڪيترو بہ ڪنهن ٻي سان پيار ڪندو هجي پر هو ڪنهن بہ ريت ڪنهن ٻي ماڻهوءَ کي پنهنجو پيءُ لکت ۾ نہ ڄاڻائيندو. دولهہ دريا خان جي ذات قبوليو هجڻ جون ٽي ثابتيون ملن ٿيون. هڪ تہ ڪجهہ ٻين تاريخن سميت قديم تاريخي ماخذ "تاريخ معصومي" جي ليکڪ مير معصوم بکريءَ کيس "قبوليو" سڏيو آهي ۽ ٻيو تہ چانڊڪا يا چانڊڪي جي جاگير جيڪا ڄام نندي، دولهہ دريا خان جي سفارش تي چانڊين کي ڏني هئي، ان جي پرواني تي ٽي مهرون لڳل آهن. انهن مهرن ۾ هڪ ڄام نظام الدين جي، ٻي

دولهه دريا خان قبوليو جي ۽ ٽين دلشاد نالي وزير جي مهر شامل آهي، جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته دولهه دريا خان ذات جو قبوليو هو. ٽيون هڪ قديم بلوچي شعر آهي:

هشت صد سوره تيارا بيشون

گون قبوليو جهيڙو وين

(يعني هن اٺ سئو سالن تائين تياري ڪئي ته قبولئي سان وڙهڻو آهي)[6]

دولهه دريا خان جي سيد يا سمون هجڻ جون روايتون ڪمزور آهن، ڇاڪاڻ ته جن ڪيس "سيد" سڏيو آهي انهن مان هڪڙن جو چوڻ آهي ته هو لکمير ديوان وٽ غلام هيو. ۽ ٻين ليڪن جو چوڻ آهي ته هو ڪبير شاهه جو پٽ ۽ ٻاروتڻ ۾ ئي يتيم ٿي ويو هو. جيڪو بعد ۾ ٻالي راڻوڙجا ڳابا چاريندو هو. سنڌ ۾ سيد ڪڏهن به غلام ڪري ناهن رکيا ويا. بلڪه سيد ڪيترو به غريب ڇو نه هجي هن جي عزت ۽ احترام هر ماڻهو پاڻ تي فرض سمجهندو آهي. مشهور سنڌي چوڻي "سيد ميرو تڏهن به پنج سيرو" نفسياتي طور تي سنڌ ۾ سيد قبيلي جي عزت ۽ احترام جو اهم ثبوت آهي. جڏهن ته بلوچ پڻ سيد ذات جو تمام گهڻو احترام ڪندا آهن. بلوچن وٽ هڪ روايت آهي ته يزيد ابن معاويه جڏهن اميرن ڪبيرن کي بيعت جي دعوت ڏني ۽ امام حسين پنهنجي آل عيال ۽ ڪجهه دوستن ساٿين سان گڏ بيعت ڪرڻ بدران ٻهريان مدينو ڇڏڻ ۽ پوءِ ڪربلا جي ميدان ۾ يزيدي فوج سان جنگ جو اعلان ڪيو ته امام حسين توڙي يزيد مختلف طاقتور قبيلن ڏانهن مدد لاءِ خط لکيا ويا. بلوش قبيلو جيڪو اصل ۾ هلب جو رهواسي هو ان کي يزيد جو خط پهتو ۽ هنن امام حسين جي خلاف جنگ ڪرڻ بدران لڏپلاڻ کي ترجيح ڏني ۽ پوءِ مسلسل خانه بدوشي ۾ رهيا. هو جڏهن ايران جي سرحدن ۾ آيا ته کين احساس ٿيو ته لڏپلاڻ بدران کين امام حسين جو ساٿ ڏيڻ گهرجي ها. پنهنجي ان خطا جو تدارڪ ڪرڻ لاءِ هو هر وقت سيد ذات جو احترام ڪرڻ لڳا. جيڪو هو اڄ تائين ڪندا اچن ٿا. سنڌ سان هوندئن ئي اهلبيت جي محبت رهي آهي. ان ڪري دولهه دريا خان "سيدزادو" هجي ۽ غلام هجي، اها ڳالهه تسليم ڪرڻ جوڳي ناهي. جيڪڏهن دولهه دريا خان سمون هجي ها ته پوءِ به قبر جي ڪتبي تي سندس پٽ ڪيس "ڄام نظام الدين جو پٽ" ڪري نه لکرائي ها.

نالو:

دولهه دريا خان جي نالي بابت پڻ مختلف روايتون ۽ حوالا ملن ٿا. ڪن جو چوڻ آهي ته سندس اصل نالو مبارڪ خان يا قبوليو هو جنهن کي "آبدار" ڪري پڻ سڏيو

ويندو هو. آبدار مان ڪافي ليڪن "پاڻي پيارڻ وارو ڇوڪرو" مراد ورتي آهي، پر اصل ۾ هو "آبپاشي جو ماهر" هو (ان موضوع تي ايندڙ صفحن ۾ بحث ڪيو ويندو). عين ممڪن آهي آبپاشي جي نظام ڪي تمام وڏي ترقي وٺرائڻ، نوان واهه کوٽائڻ ۽ درياهه جي وهڪري ۾ تبديليون آڻڻ سبب ڪيس دريا خان سڏيو ويو هجي. ڪيس دولهه ڪري پڻ سڏيو ويندو هو، جنهن جي معنيٰ آهي "تمام وڏو بهادر" ۽ ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته دولهه دريا خان تمام وڏو بهادر هو. سندس ٻين لقبن ۾ "مدارالمهام"، "امير الامراء"، "خانِ خانان" ۽ "خان اعظم" وغيره شامل آهن. يعني سندس نالو مبارڪ خان هو ڇاڪاڻ ته مبارڪ خان ڪو به خطاب ناهي. البته دريا خان، "مدارالمهام"، "امير الامراء"، "خانِ خانان" ۽ "خان اعظم" سندس خطاب هئا.

شادي:

دولهه دريا خان جي شادي همون/هيمون نالي ذات جي راڻوڙ ڇوڪريءَ سان ٿي، جيڪا پنهنجي سونهن ۽ سوڀيا جي سبب تمام گهڻي مشهور هئي. همونءَ جو پيءُ ٻالي راڻوڙ ڪلان ڪوٽ جو والي هو. تاريخي ماخذن ۾ ملي ٿو ته همونءَ جو مڱڻو ننڍي عمر ۾ ئي ڄام نظام الدين جي سالي ڪاهو ڏنئور سان ٿيل هو. اهو مڱڻو ڄام جي گهرواري، جنهن جو نالو "مدينه"يا "عيدان" يا رمڪي هوءِ هوءَ ذات جي ماڇياڻي هئي، ان ڪرايو هو. عيدان هميشه دولهه دريا خان کان خفا رهندي هئي، جو ڪيس ڊپ هو ته بادشاهه جي گذاري وڃڻ کان پوءِ سندس پٽ ڄام فيروز بدران هو بادشاهي جو وارث بڻجي ويندو، جنهن جا اشارا ڄام ننڍو ڪافي ڀيرا ڏئي چڪو هو. مدينه ماڇياڻي دولهه دريا خان کي رستي تان هٽائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڄام ننڍي جي زندگيءَ ۾ ئي ڪئي هئي. هن پنهنجي هڪ ڪنيز سان مشورو ڪري دريا خان کي مارڻ جي سٽ سٽي هئي. هن گهوڙن جي نگراني ڪندڙ سپاهيءَ جي هٿان دولهه دريا خان جي گهوڙي کي ڪا نشيدار شيءِ کارائي ڇڏي. معمول موجب دولهه دريا خان گهوڙي تي سوار ٿي آپاس جي علائقن جو سير ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو ته گهوڙي سرڪشي ڪئي، پر دولهه دريا خان ان کي سنڀالي ورتو ۽ ويجهو ئي ڪنهن تلاءَ وٽ سندس گهوڙو گوڏا کوڙي ويهي رهيو. اتفاق سان ان تلاءَ تي همون پنهنجي ساهيڙين سان وهنتي پئي ۽ سندس سونهن جو تير دلير دولهه دريا خان جي دل ۾ کپي ويو. گهڻن دلير جوڌن کي ماريندڙ ۽ زخمي ڪندڙ دولهه دريا خان پاڻ ڦٽجي پيو. ۽ همون به سندس ويڪري ڇاتيءَ ۾ منهن لڪائي ڇڏيو. سندن عشق جو داستان لکجي

ويو. ڄام نظام الدين کي جڏهن ان واقعي جي ڀڻڪ پئي ته هن اهو ڄاڻندي به ته همون ڪاهو ڏانور سان مڱيل آهي. هن پنهنجو قاصد اول خان ڪنهن ٻي ساٿي سان گڏائي همونءَ جي پيءَ ڏانهن موڪليو جنهن پنهنجي ڌيءَ جو سڱ دولهه دريا خان کي ڏيڻ جو اعلان ڪيو. ڄام نظام الدين وڏي ڌوم ڌام سان دولهه دريا خان جي شادي ڪرائي.

اولاد:

دولهه دريا خان کي همونءَ مان پنجن پٽن جو اولاد ٿيو. ڪن ڪتابن ۾ سندس پٽن جو تعداد ٽي ملي ٿو پر پير حسام الدين راشديءَ سندس پنجن پٽن جا نالا ڏنا آهن، جيڪي هن ريت آهن: علاوالدين، محمود خان، منڻ خان(موتڻ خان) سارنگ خان ۽ احمد خان. اهي سڀيئي ڀائر سورهيه، بهادر، نڊر، دلير ۽ وطن دوست هئا. ڪين سيوهڻ لڳ جاگيرون هيون. خاص طور محمود خان ۽ موتڻ خان مخدوم بلاول سان ويجهن لاڳاپن ۾ رهيا ۽ پيءُ جي شهادت کان پوءِ "خرابيءَ سنڌ" جي ابتدائي ڏينهن ۾ ارغونن سان جهيڙيندي شهيد ٿيا. ڪجهه ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته جڏهن ارغونن مختلف ماڻهن ڏانهن صلح جا پيغام موڪليا ته دولهه دريا خان جي پٽن ڏانهن به اهڙا پيغام پهتا پر هنن ڪڏهن به ارغونن سان ٺاهه نه ڪيو.

دولهه دريا خان جي ڪتبن مان معلوم ٿئي ٿو ته دولهه دريا خان جي قبر ننڍي پٽ احمد خان جوڙائي. دولهه دريا خان جي قبر هڪ چوديواري اندر آهي، جنهن ۾ ٻيون به گهٽيون قبرون آهن. ان چوديواري جي ڏاکڻي پٽ تي هن طرح جو ڪتبو لڳل آهي: "هٰذا المقام بامر خان الاعظم مبارک خان بن سلطان نظام الدين شاه بن صدر الدين شاه بن صلاح الدين شاه بن سلطان رکن الدين شاه وهو المظفر علي مغلان الهري والقندهار کتبہ قطب الدين بن محمود - احمد بن دريا خان غفر الله له."[7]

ڊاڪٽر بلوچ موجب سندس پٽ جي گنداواهه ۾ جاگير هئي، جيڪو ڪافي عرصي تائين اتي رهيو ۽ پنهنجي ايڙ ڪيڙ کي عزت سان پاليندو نپائيندو رهيو.

سياسي ڪارناما:

تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته دولهه دريا خان هڪ وڏو دور انديش ۽ سياسي بصيرت رکندڙ ڏاهو ماڻهو هو. جنهن جي قابليتن جي پروڙ مختلف ڏکين مرحلن دوران ورتل سنڌس ترت فيصلن مان پوي ٿي. هن مهدي جونپوريءَ جو مامرو تمام احسن طريقي سان حل ڪيو ڇاڪاڻ ته ڄام ننڍي مقامي عالمن جي چوڻ تي مهدي جونپوري کي گرفتار

ڪرڻ جو حڪم ڏنو پر دولهہ دريا خان کي گمان هو تہ سندس گرفتاري سبب ملڪي حالتون خراب ٿي سگهن ٿيون. ان ڪري هن ڄام کي مشورو ڏنو تہ مهدي جونپوري کي سنڌ مان بي دخل ڪيو وڃي. جنهن تي ڄام نندي مهدي جونپوري کي سنڌ ڇڏي وڃڻ جو حڪم ڏنو جيڪو سنڌ مان نڪري بلوچستان ۽ پوءِ افغانستان هليو ويو. دولهہ دريا خان مختلف دنگئي ملڪن جي حاڪمن سان بهترين لاڳاپا قائم ڪيا. جتي تلوار جي ضرورت نہ هئي هن اتي تلوار نہ کنئي. هن اڪثر مامرا سفارتي حڪمت عمليءَ سان نبيريا. سندن دور ۾ گجرات جا ڪجھ واپاري سنڌ ۾ قرجي قتل ٿي ويا. دولهہ دريا خان جي صلاح تي ڄام نندي نہ صرف انهن جي قاتلن کي گرفتار ڪيو بلڪ انهن جي وارثن توڙي حاڪمن ڏانهن معافي نامہ پڻ موڪليائين. نتيجي طور گجرات جي حاڪمن سان سندن لاڳاپا خراب ٿيڻ بدران اجا وڌيڪ مستحڪم ۽ مضبوط ٿي ويا. دولهہ دريا خان وڏي سياسي بصيرت رکندڙ بردبار ۽ ڏاهو هو. ان ڪري هن ڪٿي بہ ڪا بہ سياسي عدم استحڪام واري صورتحال پيدا ٿيڻ نہ ڏني. البتہ ارغوني فوجون جيڪي بنيادي طور تي غاصب ۽ قابض طبيعت جون هونديون هيون. ۽ ذوالنون جي لاءِ تہ مشهور هو تہ هن کي نوان ملڪ ڦرڻ جو خفت هوندو هو. نتيجي طور هن سنڌ جي سرحدن سان هٿ چراند ڪئي. پر دولهہ دريا خان سندس ناپاڪ ارادا خاڪ ۾ ملائي ڇڏيا ۽ سبيءَ جي جنگ ۾ سندس پٽ کي قتل ڪري خيبر جي ويجهو سنڌي فوج جو جهنڊو ڦڙڪايو.

ذرعي سڌارا ۽ آبپاشي جي نظام ۾ بهتري:

سنڌ جيئن تہ ذرعي ملڪ هو ان ڪري ان جي ترقيءَ لاءِ ذرعي ترقي تمام گهڻي ضروري هئي. دولهہ دريا خان ذرعي ترقيءَ لاءِ مختلف اپاءَ ورتا. هن مختلف فصلن جي نہ صرف اپت وڌائڻ لاءِ حڪمت عملي جوڙي بلڪ نوان واهہ کوٽائي نيون زمينون پڻ آباد ڪيون. سندس کوٽايل واهن ۾ خان واهہ (جنهن جي ڪناري تي دولهہ دريا خان آخري جنگ ڪندي شهيد ٿي ويو) جنهن تي ساڪري جون زمينون آباد ٿينديون هيون. ساوه واهہ يا ساولي واهہ: هيءُ واهہ سيوهڻ جي پرسان کوٽايو ويو تہ جيئن مينهن جو پاڻي گڏ ڪري زمينون آباد ڪيون وڃن ۽ واڌو پاڻي منڇر ۾ ڇڏيو وڃي. ڪاڇي وارو واهہ: منڇر جي ڏکڻ طرف بند ٻڌي هيءُ کٽايو ويو. جنهن سان ڪاڇي جون زمينون آباد ٿينديون هيون. هن واهہ جو ذڪر تاريخ مظهر شاهجهاني ۾ بہ آيل آهي. دريا خان واهہ: هيءُ واهہ دولهہ دريا خان سڪرنڊ واري پاسي کوٽايو هو. جڏهن تہ باغبان ۾ پڻ ڪافي واهہ کوٽايا

ويا، جن تي ائن وسيلي هُرلا هلائي پوکيءَ لاءِ پاڻي ڪڍيوويندو هو. ارغوني لشڪر جڏهن باغبان کي لٽيو تہ اتان پاڻي ڪيندڙ اٺ هزار اٺ بہ پاڻ سان ڪاهي ويا. ان کان علاوه ڪور واهہ ۽ ٻيا بہ ڪيترائي واهہ دولهہ دريا خان کوٽايا هئا، جن سان سنڌ جي ذرعي اپت تمام گهڻو وڌي وئي هئي. دولهہ دريا خان سمنڊ مان نڪتل هڪ قدرتي ڦاٽ کي وڌائي سڌو ڪرايو، جنهن مان واپاري ٻيڙا گذري سگهندا هئا. ان ڦاٽ کي بعد ۾ ترخانن پورائي ڇڏيو. مطلب تہ دولهہ دريا خان هر طرح سان پنهنجي ملڪ سان سچو رهيو ۽ هو هر وس هلائي سنڌ جي اپت وڌائيندو رهيو.

علمي ۽ ادبي خدمتون:

دولهہ دريا خان هڪ پڙهيل لکيل ۽ عالم قسم جو ماڻهو هو. ڄاڪاڻ تہ سندس تربيت ڄام نندي جهڙي عالم ۽ باوقار بادشاه جي هٿن هيٺ ٿي هئي. هو علم سان تمام گهڻو چاهہ رکندڙ هو. ”ڄام نظام الدين سنڌ جو بادشاهہ ۽ وڏو عالم هيو. دولهہ دريا خان ڄام نظام الدين جي ٻاريل لاٽ کي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچائي رهيو هو. انهيءَ دور ۾ ٻاهرين ملڪن کان ڪيترائي عالم سنڌ ۾ آيا.“[8] ڄام نندي عالمن جي لاءِ پنهنجي خزاني جي دروازا کولي رکيا هئا. هيءُ اهو ئي دور هو جنهن لاءِ مشهور آهي تہ ٻاهرين ملڪن جا ڪيئي عالم اڪابر سنڌ ۾ صرف ان ڪري ايندا هئا جو هتي سندن قدر ٿيندو هو. دولهہ دريا خان ڪاهان ۽ باغبان سميت ٻين علائقن ۾ مدرسہ پڻ تعمير ڪرايا. هن پنهنجي لاءِ مانجهند ويجهو گوپانگ اسٽيشن وٽ هڪ عاليشان اوطاق پڻ جوڙائي جتي علمي، ادبي، سياسي ۽ سماجي ميڙ ٿيندا هئا. دولهہ دريا خان اتي ڪن خاص ماڻهن سان ملڪي مامرن تي پڻ ڳالهيون ڪندو هو. جڏهن تہ ڳيريلي ۾ پڻ سندس جوڙايل هڪ جاءِ جا آثار ملن ٿا. مطلب تہ هن علمي توڙي ادبي حوالي سان ڪيترائي اهڙا اپاءَ ورتا جن سان سنڌ کي تمام وڏو لاڀ مليو. پير حسام الدين راشدي مڪلي نامي جي حاشيي ۾ لکيو آهي تہ ’دريا خان سنڌ کي هر لحاظ سان مضبوط ئي محڪم ڪيو. فوجي، سياسي توڙي سماجي يا اقتصادي صورتحال کي هن اهڙي ڪڙي تي پهچايو جو مورخن جو متفقہ قول آهي تہ اهڙو زمانو سنڌ نہ پهرين ڏٺو ۽ نہ پوءِ.‘

جنگي ڪارناما:

ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لکي ٿو ”دريا خان سنڌي شهيدن جي تاريخ ۾ نمايان اهميت رکي ٿو. ان کان علاوه سياست، ڊپلوميسي توڙي فوجي مهارت سبب ڪيس اسان جي تاريخ ۾ نهايت وڏو رتبو حاصل آهي.“[9]

هڪڙي پاسي چاڪر خان هو جنهن چيو پئي:

قنڌار پوزان من سري زيران
از پڌا چک چين و مغل روخ بان
تئي گوانزغي پلانا نہ پرداچان

(آئون قنڌار کان لشڪر وٺي ايندس. مغلن وانگر توهان جو قتل عام ڪرائيندس ۽ توهان جي پيينگهن ۾ موجود ٻارن کي بہ معاف نہ ڪندس.)

ٻي پاسي مير گهرام خان هو جنهن چيو پئي:

شاهہ منان باري اي بہ داث روشہ
(من) سمہ و پٽي آني چاري آن
نٺہ اي پوزان من سرا ريشان
آسا پہ چاپوان مان داران
هنگران گرانين لوغ موغيمان ني
توسلا دلي ترڪ و ليخي بان

(خدا مون کي ڪنهن ڏينهن وجهہ ڏي، آئون سمن ۽ پٽين جي لشڪر جو منتظر آهيان. ٺٽي جي فوجين ذريعي يلغار ڪندس ۽ خطرناڪ باهہ لڳائي ڇڏيندس. پنهنجن بهادر دشمنن جا گهر ساڙي ڇڏيندس. ان باهہ کي دهلي جا ترڪ (چاڪر جا دوست مغل) بہ ڪو نہ وسائي سگهندا.)(10)

دولهہ دريا خان پنهنجي دَور ۾ ڪيئي جنگيون وڙهيو. سندس اهم ڪاميابين ۾ سبيءَ جي جنگ ۾ ارغونن کي ڏنل عبرتناڪ شڪست آهي، جنهن ۾ هن ذوالنون ارغون جي پٽ ۽ شاهہ بيگ ارغون جي ڀاءُ کي قتل ڪري ارغوني فوج کي ڀڄائي ڪڍيو ۽ سنڌي فوج جي ڪاميابيءَ جي نئين تاريخ رقم ڪئي. جام نندي جي گذاري وڃڻ کان پوءِ جام فيروز مسلسل دولهہ دريا خان کي نظر انداز ڪندو رهيو، جنهن سبب هو عهدي تان استعيفا ڏئي پنهنجي جاگير ۾ وڃي رهڻ لڳو. تخت جو هڪ ٻيو دعويدار جام صلاح الدين وجهہ وٺي ٺٽي تي ڪاهي آيو ۽ جام فيروز کي راڄڌانيءَ مان بيدخل ڪري ڇڏيائين، جيڪو پنهنجي ماءُ کي ساڻ ڪري دولهہ دريا خان وٽ ويو جنهن تي دولهہ دريا خان ٽڙيل پکڙيل فوج گڏ ڪري حملو ڪيو، پر ان ۾ ناڪام ويو. ناڪاميءَ جو سبب تاريخدانن ٽڙ تڪڙ ڪري فوج ۾ ڀرتي ڪيل نوان نوجوان ڄاڻايا آهن، جن کي جنگ جو

ڪو بہ تجربو نہ هو پر ان هوندي بہ دولهہ دريا خان جو قسمت ساٿ ڏنو ۽ سياسي حڪمت عملي ڪري مخالفن جو هڪ ايلچي پنهنجي ڏر ڪري ڄام صلاح الدين کان ٺٽو خالي ڪرائي ڄام فيروز جي حوالي ڪيو. دولهہ دريا خان آخري پيرو خان واهہ تي ارغوني فوج سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. سندس دليري، بهادري ۽ بي ڊپائيءَ جي قصن سان تاريخ جا صفحا ڀريا پيا آهن.

شهادت:

ياءَ جي قتل، پيءُ جي وفات ۽ مغلن جي افراتفري سبب شاهہ بيگ ارغون افغانستان ۾ سوڙهہ محسوس ڪري رهيو هو. هو پنهنجي لاءِ ڪو نئون هنڌ تلاشڻ ۾ مصروف هو تہ ڄام فيروز جي ماءُ مدينا ماڇاڻي وٽس وڃي نڪتي ۽ ڪيس عرض ڪيائين تہ سندس پٽ ڄام فيروز کي دولهہ دريا خان مان خطرو آهي، ان ڪري هو سندن واهر ڪري. "انڌو گهري هڪ اک، هتي ٻہ پئي مليون." هو اڳ ئي اهڙي موقعي جي تلاش ۾ هو ۽ ترت فوج تيار ڪري سنڌ تي حملو ڪيائين. هو شال، مستونگ، ماڇي ڪوٽ ۽ چانڊڪا کي ڦريندو لٽيندو باغبان وٽان اچي نڪتو جتي دريا خان جي پٽن ارغوني لشڪر جو اڳ جهليو تہ هو رستو مٽائي خانواهہ طرف مڙيو. اهو 22 ڊسمبر 1520ع (11 محرم 927هہ) جو ڏينهن هو. پاڻ کي پڪو مسلمان سڏيندڙ ارغونَ محرم الحرام جو احترام وساريندي سنڌ ۾ ننڍي ڪربلا مچائڻ آيا هئا. دولهہ دريا خان پنهنجي ٿڙيل پکڙيل سپاهين سان ارغوني لشڪر کي للڪاريو. دولهہ دريا خان ميار لاهڻ لاءِ ڄام فيروز کي بہ لشڪر وٺي اچي ڏارين سان وڙهڻ جي صلاح ڏني پر ڪائر ڪجهہ نہ ڪيو ۽ خاموش رهيو. دولهہ دريا خان جيڪو هن وقت عمر جي سنين ڏهاڪي ۾ هو پر هو جنگ ۾ اهڙي نموني وڙهيو جو جو مورخن لکيو آهي تہ هن "جنگ جو احوال لکڻ کان قلم قاصر آهي."

"ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ اهڙي سخت لڙائي لڳي، جنهن جي شرح کان قلم جي زبان قاصر آهي. نيٺ امير شاهہ بيگ فتحمند ٿيو. ڄام فيروز درياهہ ٽپي ڀڄي ويو ۽ دريا خان هڪڙي تنگربردي قبتاش نالي ارغون جي، جنهن کي قبتاش جي لقب سان سڏيندا هئا، هٿ چڙهيو ۽ ٻين سمن سپاهين سان گڏ قتل ٿي ويو. مغل 20 محرم تائين ٺٽي جي شهر کي ڦريندا ۽ لٽيندا ۽ ان جي رهاڪن کي ذليل ڪندا رهيا."[11]

ڊاڪٽر غلام محمد لاکي موجب "ڪجهہ عالمن جو خيال آهي تہ ارغونن دريا خان کي صلح جي ڳالهين تي گهرايو ۽ بعد ۾ ڪيس قتل ڪرائي ڇڏيائون."[12]

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پڻ لکيو آهي ته، ”حقيقت ۾ اها شاهه بيگ جي سازش هئي، اڳ طئي ٿيل پروگرام موجب ڳالهين دوران دريا خان کي شهيد ڪيو ويو.“[13]

دولهه دريا خان جي شهادت بابت ٻيا رايا پڻ آهن، جن مان هڪ اهو به آهي ته جنگ دوران ڪيس ڳچيءَ ۾ تير لڳو ۽ هو شهيد ٿي ويو. يا هڪ حوالو اهو به آهي ته گمسان جي جنگ ۾ سندس گهوڙو مري ويو ۽ هو ڪجهه سنڌي سپاهين سميت گرفتار ٿي پيو، جن کي شاهه بيگ ارغون جي سامهون آندو ويو، جتي ويٺلن مان هڪ ڄڻي ڪيس سڃاتو، جنهن جي تصديق جڏهن شاهه بيگ ڪانئس فارسيءَ ۾ ڪئي ته هن صرف سنڌي لفظ ”جيءُ“ چيو. جيڪو شاهه بيگ سمجهي ويو، ڪيس پنهنجي پاءُ جو قتل ياد اچي ويو ۽ هن هٿ ٻڌل جوڌي دولهه دريا خان کي تلوار جو وار ڪري شهيد ڪري ڇڏيو.

نتيجو:

اسان هن مقالي ۾ پيش ڪيل تحقيق مان ان نتيجي تي پهتا آهيون ته سنڌ جو سپوٽ دولهه دريا خان نسلن بلوچ ٿي سگهي ٿو پر هو قوم جي حوالي سان سنڌي آهي. جيئن اڄ به ڪيترائي اهڙا خاندان سنڌ ۾ رهن ٿا جيڪي پاڻ کي نسل جي اعتبار کان پاڻ کي بلوچ سڏرائين ٿا ۽ قوم جي اعتبار کان هو پاڻ کي سنڌي سڏرائڻ ۾ فخر محسوس ڪن ٿا، جهڙوڪ نامور اديب رشيد احمد لاشاري ۽ مشهور سگهڙ عاجز رحمت الله لاشاري، نوجوان قانوندان ۽ شاعر اي بي لاشاري پاڻ کي هميشه نسل جي اعتبار کان بلوچ ۽ قوم جي اعتبار کان سنڌي سڏرائي ٿو. (هيءُ مقالو لکڻ وقت اي بي لاشاري صاحب سان ڪافي مامرن تي بحث مباحثا پڻ ٿيا، جن مان مون کي لاڀ مليو.)

دولهه دريا خان پڙهيل لکيل عالم هجڻ سان گڏ هڪ بهترين جرنيل، سياسي اڳواڻ، دور انديش، آبپاشيءَ جو ماهر، مذهبي هم آهنگي پيدا ڪندڙ، انسان دوستيءَ ۽ رواداريءَ جهڙن ڳڻن سان ڀرپور شصيت جو مالڪ هو. دولهه دريا خان پنهنجي سياسي بصيرت سبب سنڌ کي تمام گهڻي ترقي وٺرائي. هو هڪ اهڙو بهادر ۽ بي ڊپو شخص هو، جو اڄ به ”دولهه دريا خان“ بهادريءَ ۽ بي ڊپائيءَ جي استعاري طور سنڌ ۾ استعمال ٿي رهيو آهي. علمي ۽ ادبي حوالي سان پڻ هن تمام گهڻو ڪم ڪيو.

حوالا:

(1) هينري ڪزنس: سنڌ جا قديم آثار، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس ڪراچي، 1975ع، ص 31
(2) آزاد قاضي: مرتب، شهيد دولهه دريا خان، لاڪو قلاٽي پبليڪيشن نوابشاهه، 2010ع، ص،86
(3) برٽن رچرڊ: سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ وسندڙ قومون، مترجم: محمد حنيف صديقي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1971ع، ص 121
(4) لاڪو غلام محمد ڊاڪٽر: سمن جي سلطنت، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1996ع، ص 110
(5) آزاد قاضي: مرتب، شهيد دولهه دريا خان، 2010ع، ص 40
(6) آزاد قاضي: مرتب، شهيد دولهه دريا خان، 2010ع، ص 215
(7) دولهه دريا خان جي قبر جي چوديواري تي پٽ تي لڳل ڪتبو.
(8) آزاد قاضي: مرتب، شهيد دولهه دريا خان، 2010ع، ص 206
(9) لاڪو غلام محمد ڊاڪٽر: سمن جي سلطنت، 1996ع
(10) شهيد دولهه دريا خان، آزاد قاضي، 2010ع، ص 166، 167
(11) بکري مير معصوم: تاريخ معصومي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ص، 150
(12) لاڪو غلام محمد ڊاڪٽر: سمن جي سلطنت، 1996ع
(13) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر، مضمون، سپهه سالار دريا خان جو حسب نسب، ٺ ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1980ع، ص 101

ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو

سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچي:

تاريخ ۽ تنقيدي جائزو

A Brief History and Analysis of Sindhi Subject Society Colleges Karachi

Abstract:

Sindhi language is a medium of teaching in schools, colleges and universities in Sindh. In most government schools in Sindh, primary education is given in Sindhi language. It is also the medium of instruction, and the medium of examination up to university level. Sindhi subject is compulsory in government colleges as well. The general universities of public sector are running a Sindhi department for students of Bachelors, Masters and Ph.D level. Students and teachers also run different societies, circles and forums in colleges and universities. One such society is the Sindhi Subject Society Karachi, established in 2003 by teachers teaching Sindhi subject from various colleges with the aim of promoting their subject.

No written record of these subject societies can be found. No history was written or preserved by any member or others. For this reason, a first ever brief history and analysis of the progress of Sindhi Subject Society Colleges Karachi has been written in this research paper.

سنڌي ٻوليءَ، ادب ۽ ثقافت جي واڌاري لاءِ اڻڳڻين ماڻهن جون ڪوششون ۽ خدمتون آهن. انهن مان تمام ٿورڙن شخصن جي ڄاڻ تاريخ جو حصو بڻجي سگهي آهي. جن جي خدمت رڪارڊ تي اچي تاريخ جو حصو بڻي آهي، انهن مان اڪثريت اهڙن جي آهي جيڪي ڪنهن تنظيم، تعليمي اداري يا ٻئي سرڪاري ۽ غير سرڪاري اداري سان لاڳاپيل رهيا آهن، يا وري ڪنهن ڪتاب، اخبار ۽ رسالي جي پنن ۾ سندن ذڪر ٿيل آهي. اهي خوشنصيب بہ رڪارڊ تي آيا آهن جن جو قلمي پورهيو محفوظ رهيو آهي.

سنڌ تي انگريز راڄ (1843) شروع ٿيڻ کان پوءِ سنڌ ۾ ادب ۽ ٻوليءَ جي بچاءَ ۽ واڌاري لاءِ تنظيمن جو رواج شروع ٿيو. جن ۾ انجمن ترقي پسند مصنفين، سنڌي ادبي سرڪل، سنڌي ادبي سنگت، جميعت الشعراء سنڌ، سنڌي زبان سوسائٽي ۽ ٻيون شامل آهن. سنڌ جي اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ بہ ٻوليءَ، ادب ۽ ثقافت جي ترقيءَ لاءِ مختلف تنظيمون جڙنديون رهيون آهن. استادن جي مختلف تنظيمن پڻ ٻوليءَ ۽ ثقافت کي اهميت ڏني آهي. اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ هڪ مضمون جي واڌاري لاءِ پڻ سبجيڪٽ سوسائٽيون ڪم ڪنديون رهن ٿيون جن ۾ سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي، ڪاليجز ڪراچي بہ هڪ آهي. انهن مان اڪثر تنظيمن جي تاريخ نہ لکي وئي آهي. اهو ئي سبب آهي تہ مان اوهان جي خدمت ۾ سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچيءَ جي تاريخ ۽ خدمت پيش ڪريان ٿو. ڪراچيءَ جي سمورن ڪاليجن جي سطح تي اها پهرين سوسائٽي آهي. جيڪڏهن هن کان اڳ ڪا سنڌي مضمون جي سوسائٽي هئي يا آهي تہ دوست ان جي بہ تاريخ لکن تہ جيئن سنڌي ٻوليءَ لاءِ جاکوڙيندڙن جو احوال رڪارڊ تي اچي سگهي ۽ نئون نسل پڻ ان کان واقف ٿي سگهي.

سنڌي ٻوليءَ سان منهنجو نينهن جو ناتو ڄائي ڄم کان شروع ٿيو. مڊل ۾ پڙهڻ دوران ئي سنڌي ادب ۾ پير پاتم. انٽر آرٽس ڪرڻ کان پوءِ مُڪمل طور ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ داخل ٿي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تعليم پرائڻ ۾ لڳي ويس. ان سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جي تعليم ڏيڻ ۽ ان جي ترقيءَ لاءِ جاکوڙڻ جو سلسلو بہ جاري رکيم. ريڊيو، ٽي ويءَ، اخبارن، مختلف ادبي، سماجي، ثقافتي ۽ علمي تنظيمن جي پليٽفارمن تان جدوجهد جاري آهي.

جڏهن ائين آگسٽ 2000ع تي گورنمينٽ اسلاميا سائنس ڪاليج ڪراچيءَ ۾ سنڌي مضمون جو ليڪچرار مقرر ٿيس تہ ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون جي پڙهائيءَ، اُستادن ۽ مسئلن کان واقفيت ٿيڻ لڳي. اُتي اِن حوالي سان مسئلن جا انبار ڏسڻ ۾ آيا جيڪي اڄا تائين موجود آهن. انهن کي حل ڪرڻ اسان جي وَس ۾ تہ نہ هو پر انهن جي حل لاءِ آواز اُٿارڻ نہ رڳو وس ۾ هوءِ آهي پر پنهنجو فرض بہ سمجهيوسين. مون سنڌي مضمون جي ترقيءَ لاءِ ٿيندڙ سرگرمين جو مرڪز اسلاميا سائنس ڪاليج کي بڻايو ڇا ڪاڻ تہ ٻيا اُستاد پنهنجن ڪاليجن ۾ اهڙن عملن ڪرڻ کان ڪِيٻائيندا هُئا/ آهن. ان سلسلي ۾ ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون جا جيڪي اُستاد هُئا/آهن اُنهن

سان رابطا شروع ڪيم. اِن مامري ۾ نالي وارو ليکڪ، مخلص ماڻهو ۽ سينيئر پروفيسر منظور حُسين کُهڙو پهريان ئي اڪيلي سِر آواز اُٿاريندو رهندو هو. نوجوان ليکڪ زين سولنگي ۽ پروفيسر محمّد ابراهيم سولنگي کهڙي صاحب سان منهنجي واقفيت جو ذريعو بڻيا. اهڙيءَ ريت پروفيسر منظور کهڙو صاحب اسلاميا ڪاليج ۾ قرب ڪري مون وٽ آيو ۽ ڪچهرين جا سلسلا شروع ٿيا.

اسان ڀنهي 2002ع ۾ طئه ڪيو تہ ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون جي مسئلن جي حل لاءِ هڪ تنظيم جوڙجي، جنهن جو نالو مون ’سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچي‘ تجويز ڪيو جنهن جو دائرو ڪراچيءَ کان شروع ڪري سڄيءَ سنڌ تائين وڌائڻ طئه ڪيوسين.

پهرين ۽ بُنيادي گڏجاڻي:

تنظيم جي باقاعدي پهرين گڏجاڻي ڇهين فيبروري 2003ع تي اسلاميا سائنس ڪاليج ڪراچيءَ ۾ رکي وئي. ڇهين فيبروري 2003ع ئي هن تنظيم جو بُنيادي ڏينهن آهي. اِن گڏجاڻيءَ جي خبر هِن ريت جاري ڪئي وئي:

”ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ سنڌي پڙهائيندڙ اُستادن جي هڪ گڏجاڻي پروفيسر گل محمّد سولنگيءَ جي صدارت ۾ گورنمينٽ اسلاميا سائنس ڪاليج ڪراچيءَ ۾ پروفيسر ڪمال جامڙي جي ميزبانيءَ ۾ ٿي، جنهن ۾ ڪراچيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ، ڪاليج سطح تي سنڌي مضمون جي واڌاري ۽ سنڌي پڙهائيندڙ اُستادن جي مسئلن جي حل لاءِ سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي (ڪاليجز) جو بُنياد وِڌو ويو. اِن سلسلي ۾ تنظيم جا مول متا طئه ڪيا ويا. تنظيم کي فعال ڪرڻ لاءِ چار رڪني آرگنائيزنگ ڪاميٽي ناهي وئي، جنهن ۾ پروفيسر منظور کهڙو، پروفيسر پروين شهاب، پروفيسر ڪمال جامڙو ۽ پروفيسر عبدالستار خاصخيلي شامل آهن. ان موقعي تي پروفيسر گل محمّد سولنگيءَ هِن تنظيم جي بُنياد وِجهندڙن کي واڌايون ڏيندي چيو تہ اسان جي ٻَڌيءَ نہ هُجڻ سبب نہ رڳو ٻوليءَ ۽ ادب کي نقصان پهچي رهيو آهي پر ڪاليجن ۾ سنڌي پڙهائيندڙ اُستادن کي ڇيهو بہ رَسي رهيو آهي. هُن چيو تہ اسان کي مايوس ٿيڻ نہ کپي. هڪ ڏينهن ضرور ڪاميابي ماڻينداسين. ٻين تقريرن ڪندڙن ۾ پروفيسر شهناز حُسين ميمڻ، پروفيسر نصرت ممتاز، پروفيسر منظور کهڙو ۽ پروفيسر عبدالستار خاصخيلي شامل هُئا. هُنن چيو تہ اُستاد معاشري جو اهم حصو آهي ۽ انقلاب آڻڻ ۾ سندس وڏو ڪردار آهي. هُنن وڌيڪ چيو تہ

1972ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ ٺهراءُ پاس ڪيو هو ته ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ آسان سنڌي لازمي ڪئي ويندي پر ان تي عمل ناهي ٿيو. آخر ۾ ڪمال جامڙي تنظيم ناهڻ لاءِ سُٺي موٽ ڏيندڙ سيني اُستادن جا ٿورا مڃيا. ايندڙ گڏجاڻي اٺين مارچ تي ساڳي هنڌ رکي وئي آهي.“

سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز جا مقصد:

01) آئين ۽ سنڌ اسيمبليءَ جي ٺهرائن مطابق ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ يارهين درجي لاءِ سوَلي سنڌيءَ جو مضمون شروع ڪرائڻ.

02) سنڌي مضمون، ٻوليءَ ۽ ادب جي واڌاري لاءِ جاکوڙڻ.

03) سنڌي مضمون جي اُستادن جا جائز مسئلا حل ڪرائڻ.

04) ڪاليجن يا هاير سيڪنڊري اسڪولن جي لائبريرين ۾ سنڌي ڪتابن ۽ اخبارن جي خريداري لازمي بڻائڻ.

05) ڪراچيءَ جي ڪاليج ميگزينن ۾ سنڌي ڀاڱو شروع ڪرائڻ.

06) انٽرميڊيئيٽ بورڊ ۽ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي مضمون جي حوالي سان مسئلا حل ڪرائڻ.

07) سنڌي نصاب کي وقت ۽ حالتن مطابق ترتيب ڏيارڻ.

08) سرڪاري پڌراين ۽ اطلاعن (Notifications / Orders) کان اُستادن کي باخبر رکڻ.

09) غير نصابي سرگرمين وسيلي سنڌي شاگردن کي سنڌي ادب، ثقافت ۽ ٻوليءَ بابت ڄاڻ ڏيڻ ۽ اُنهن کي اهڙن پروگرامن ۾ ڀاڱي ڀائيوار ڪرڻ.

10) سنڌي ٻوليءَ، ادب، ثقافت ۽ ٻڌيءَ خاطر ڪراچيءَ ۾ مختلف ميڙاڪا ڪرائڻ.

11) سنڌي اُستادن ۽ شاگردن کي بهتر ڪارڪردگيءَ ۽ بهترين ادبي ڪم تي ايوارڊ ڏيڻ.

سوسائٽيءَ جي عهديدارن ۽ ڪاروباري ڪميٽيءَ جي ميمبرن جي مقرري:

سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز جو ٻيو ۽ اهم اجلاس اٺين مارچ 2003ع تي اسلاميا سائنس ڪاليج ڪراچيءَ ۾ پروفيسر نظام صحرائيءَ جي صدارت ۾ ٿيو، جنهن ۾ ڪراچيءَ جي مختلف ڪاليجن ۾ پڙهائيندڙ اُستادن شرڪت ڪئي. اجلاس ۾ سوسائٽيءَ جا عهديدار ۽ ڪاروباري ڪاميٽيءَ جا ميمبر چُونڊيا ويا جن ۾ صدر ڪمال

جامڙو، نائب صدر پروفيسر پروين شهاب، جنرل سيڪريٽري پروفيسر منظور کهڙو، جوائنٽ سيڪريٽري پروفيسر انيس گهانگهرو، پريس سيڪريٽري پروفيسر عبدالستار خاصخيلي ۽ خزانچي پروفيسر اقبال بلوچ ۽ ڪاروباري ڪاميٽيءَ ۾ پروفيسر نظام صحرائي، پروفيسر گل محمّد سولنگي، پروفيسر سُلطانا وقاصي، پروفيسر محمّد رحيم راولاٽي، پروفيسر شاهدا عباسي، پروفيسر نصرت ممتاز، پروفيسر ياسمين مستوئي ۽ پروفيسر علي راز شر شامل هُئا. اجلاس ۾ ٺهراءَ وسيلي تعليم جي وزير، گورنر ۽ انٽرميڊيئيٽ ايجوڪيشن بورڊ ڪراچيءَ جي چيئرمين کان گُهر ڪئي وئي تہ آئين ۽ سنڌ اسيمبليءَ مان پاس ٿيل رٿ مطابق يارهين درجي تي رکيل آسان سنڌيءَ جو پرچو هن سال کان ئي شروع ڪيو وڃي. ٻئي ٺهراءَ ۾ انٽرميڊيئيٽ ايجوڪيشن بورڊ پاران سنڌي نصاب ڪاميٽيءَ جي فيصلن کي اورانگهڻ جي ننداڪئي وئي.

عهديدارن جي پهرين گڏجاڻي:

تنظيم جي عهديدارن جي پهرين گڏجاڻي تي، جنهن جي ڪاروائي جنرل سيڪريٽري پروفيسر منظور حسين کهڙي هن ريت لکي: ’سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي فار ڪاليجز ڪراچيءَ جي عهديدارن جي پهرين گڏجاڻي 17 هين مارچ 2003 ع تي گورنمينٽ اسلاميا سائنس ڪاليج ڪراچيءَ ۾ تنظيم جي مرڪزي صدر ڪمال جامڙي جي صدارت ۾ ٿي جنهن جي ايجنڊا هيٺينءَ ريت آهي:

1. يارهين درجي ۾ آسان سنڌي لاڳو ڪرڻ لاءِ سوچ ويچار ۽ رٿابندي.
2. تنظيم سازيءَ لاءِ سوچ ويچار ۽ حڪمت عملي.

ايجنڊا -1 تي سڀني عهديدارن ويچار ونڊيا. جن ۾ پريس سيڪريٽري پروفيسر عبدالستار خاصخيليءَ صلاح ڏني تہ سنڌ اسيمبليءَ پاران منظور ڪيل ٺهراءَ جو نقل هٿ ڪري وڏي وزير سان ملاقات ڪجي ۽ پريس کان بہ سهڪار حاصل ڪجي. انهيءَ تي نائب صدر پروفيسر پروين شهاب، جوائنٽ سيڪريٽري انيس گهانگهري ۽ جنرل سيڪريٽري پروفيسر منظور کهڙي اتفاق ڪيو. ڪمال جامڙي جي راءِ هُئي تہ اخبارن وسيلي باقاعدي مهم شروع ڪرڻ گهُرجي ۽ سياسي سماجي ماڻهن کان بہ مدد وٺڻ جي ضرورت آهي. فيصلو ڪيو ويو تہ ڪمال جامڙو ۽ پروفيسر منظور کهڙو ٺهراءَ جو نقل هٿ ڪرڻ جي سلسلي ۾ سنڌ اسيمبليءَ ويندا. اُن کان پوءِ ٻين طريقن تي عمل ڪرڻ جي لاءِ اُپاءَ ورتا ويندا.

ايجنڊا ـ2 عبدالستار خاصخيلي چيو ته اسان کي ٻين دوستن سان رابطا ڪرڻ گهرجن ۽ پاڻ کي ڪاليجن ۾ وڃي گڏجاڻيون ڪرڻ گهرجن. پروين شهاب ۽ انيس گهانگهرو چيو ته اسان کي پاڻ پتوڙڻو پوندو. ڪمال جامڙي چيو ته سوسائٽيءَ جا عهديدار گهٽ ۾ گهٽ مهيني ۾ ڏهن ڪاليجن جا دورا ڪن ۽ مول متا ڪمپوز ڪرائي ڪاليجن ۾ ورهائن. ٻين عهديدارن سندس راءِ سان اتفاق ڪيو.

انهيءَ موقعي تي هيٺيان ٺهراءَ پاس ڪيا ويا

1. يونيورسٽي ۽ بورڊ کان گهر ڪئي وئي ته اُهي سنڌي نصاب کي جديد گهرجن سان هم آهنگ ڪرڻ جي سلسلي ۾ اُپاءَ وٺن ۽ پراڻي نصاب کي تبديل ڪن.
2. 1. حاجي عبدالله هارون ڪاليج، 2. جي پرنسيپال ڊائريڪٽر ڪاليجز ڏانهن خط لکيو هو ته سنڌي مضمون جي اُستادن جي ضرورت نه آهي. انهيءَ تعصب پرستيءَ کي ننديندي گهر ڪئي وئي ته پرنسيپال کان اهڙي رويي تي پڇاڻو ڪيو وڃي.

ايندڙ گڏجاڻي ڇنڇر ڇهين اپريل 2003 ع تي يارهين وڳي گورنمينٽ اسلاميا سائنس ڪاليج ۾ رکي وئي. ضرورت پوڻ تي ڪاروباري ڪاميٽيءَ جو اجلاس گهُرائڻ جو به طئه ڪيو ويو.

شرڪت ڪندڙ: 1.ڪمال جامڙو صدر. 2. پروفيسر منظور حسين کهڙو جنرل سيڪريٽري. 3. پروفيسر انيس گهانگهرو جوائنٽ سيڪريٽري. 4. پروفيسر پروين شهاب، نائب صدر. 5. پروفيسر عبدالستار خاصخيلي، پريس سيڪريٽري. 6. پروفيسر نصرت ممتاز. ڪاروباري ڪاميٽيءَ جي ميمبر.

سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽيءَ جي جاکوڙ ۽ ڪُجھ ڪاميابيون:

اسان جون تنظيمون گهڻي ڀاڱي پنهنجيءَ مدد پاڻ هيٺ جُڙنديون ۽ هلنديون رهنديون آهن. ڪُجھ فرد ئي پنهنجي هڙئون وڙئون ڏئي پيا ڪم هلائيندا آهن. تنظيمن ۾ فيءَ جو نظام به رڳو ڏيکاءَ لاءِ هوندو آهي. ڪم گهٽ ۽ هڪ ٻئي مٿان الزام ڏاڍا هڻندا آهيون. وڏين ڳالهين هڻڻ جا ماهر، باقي عمل کان کوهين ڏور رهندا آهيون. نتيجي ۾ گهربل مقصد ماڻڻ ناممڪن نه، ته به تمام گهڻو مشڪل ڪم هُوندو آهي. اِن صُورتحال جي باوجود سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچي پنهنجن مُک مقصدن حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب وئي.

اسان جو پهريون مقصد هو يارهين درجي ۾ آسان سنڌيءَ جي مضمون جي پڙهائي شروع ڪرائڻ. اِن مضمون پڙهائڻ جو فيصلو 1972ع جي سنڌي ٻولي ايڪٽ موجب

ٿيل هوءِ درجي بہ درجي 82 ـ 1981ع ۾ لاڳو ٿيڻو هو پر ٽيهن سالن کان وڌيڪ عرصي گذرڻ باوجُود لاڳو نہ ٿي سگهيو هو. اسان سنڌ پروفيسرس اينڊ ليڪچررس ايسوسيئيشن (SPLA) ۾ سنڌي ادبي سنگت سان گڏجي آسان سنڌي مضمون شروع ڪرائڻ لاءِ مهم شروع ڪئي. اخبارن ۾ ليک لکياسين، ميڙاڪن ۾ نعراءَ منظور ڪراياسين، سنڌ جي وڏي وزير، گورنر، چيف سيڪريٽري، تعليم جي وزير، سيڪريٽريءَ ۽ ٻين واسطي دارن کي خط لکياسين. گڏجاڻيون ڪيونسين ۽ هر محاذ (Forum) تي آواز اُٿاريوسين. ٽن سالن جي لاڳيتيءَ جاکوڙ کان پوءِ 2005ع ۾ سنڌي مضمون لاڳو ڪرائڻ ۾ وقتي طور ڪامياب ٿياسين. اِن ڪاميابيءَ ۾ مُک ڪردار تعليم جي تڏهوڪي وزير ڊاڪٽر حميده کهڙو ادا ڪيو جنهن جو نوٽيفڪيشن اُن وقت جي تعليم واري ايڊيشنل سيڪريٽري ڊاڪٽر محبُوب شيخ ڪڍيو. ان دور ۾ ڊاڪٽر ارباب غلام رحيم سنڌ جو وڏو وزير ۽ ڊاڪٽر عشرت العباد سنڌ جو گورنر هو. اسان جي جدوجهد جي نتيجي ۾ 2006ع ۾ سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو ڪاليجن ۾ هڪ ئي وقت 119 سنڌي مضمون جا ليڪچرار ايڊهاڪ تي مقرر ڪيا ويا، جيڪي اڳتي هلي پڪا ٿي ويا. کين پڪي ڪرائڻ ۾ بہ اسان پنهنجو ڪردار ادا ڪيو. ان سلسلي ۾ مون ڊاڪٽر حميده کهڙو صاحبا کي ٿورن جو خط بہ لکيو، جنهن جو متن هِن ريت آهي:

سائنڻ ڊاڪٽر حميده کهڙو!

تعليم جي وزير، سنڌ حڪومت ڪراچي

مانواري سائنڻ،

پهريان تہ اسان اوهان جا ٿورائتا آهيون جو اوهان ڪيترن ئي سالن کان حل نہ ٿيندڙ سنڌي مضمون وارو مسئلو حل ڪيو آهي. ان حوالي سان ڪجھ گذارشون ڏجن ٿيون.

01) انٽرميڊيئيٽ ۾ شروع ڪرايل آسان سنڌي مضمون کي هن ئي تعليمي سال کان لاڳو ڪرڻ کي يقيني بڻايو وڃي.

02) ڪراچيءَ ۾ Centralized Admission Policy (CAP) انتظاميا کي پابند ڪيو وڃي تہ اها پنهنجي پراسپيڪٽس ۾ آسان سنڌي مضمون لازمي لکي. اهڙيءَ ريت ڪراچيءَ جي سمورن ڪاليجن کي هدايت ڪئي وڃي تہ ڊگريءَ توڙي انٽرميڊئيٽ ۾ رکيل لازمي سنڌي مضمون جو داخلا واري ڪتابڙي ۾ ذڪر ڪن.

03) آغا خان تعليمي بورڊ کي پابند ڪيو وڃي تہ هُو سنڌي مضمون شامل ڪري.

04) ڪراچيءَ جي سمورن ڪاليجن کي پابند ڪيو وڃي تہ اُهي اُردو ۽ انگريزي اخبارن سان گڏ هڪ سنڌي اخبار بہ خريد ڪن. اهڙيءَ ريت لائبريريءَ لاءِ سنڌي ڪتاب بہ خريد ڪيا وڃن. هر هڪ ڪاليج ڪاليج ميگزين ۾ سنڌي ڀاڱو لازم رکي.

05) ڪراچيءَ جي جن ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون جا اُستاد ناهن، اُتي مقرر ڪيا وڃن.

06) سنڌي مضمون جي ڪاليجي اُستادن لاءِ جديد ادب جي حوالي سان ورڪشاپ ۽ سيمينار ڪرايا وڃن.

07) سنڌي مضمون جي ڪاليجي اُستادن کي سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري ۾ نمائندگي ڏني وڃي.

08) جهڙيءَ ريت يونيورسٽيءَ ۾ اُستادن کي تحقيقي ڪم ڪرڻ، مقالن ۽ ڪتابن لکڻ تي پروموشن ۾ اوليت ڏني وڃي ٿي، اهڙيءَ ريت ڪاليج جي ليڪڪ ۽ مُحقق اُستادن کي بہ پروموشن ۾ اوليت ڏني وڃي. (ڪمال ڄامڙو صدر)

آسان سنڌيءَ جو ڪتاب بہ شايع ٿي چُڪو هو ۽ ڪجھ ڪاليجن ۾ پڙهائي بہ شروع ڪئي وئي هئي، پر افسوس آهي تہ اسان جي ساڃاهہ وندن ۽ سياست دانن جي خاموشيءَ ۽ ايم ڪيو ايم جي سياسي دٻاءَ تي پڙهائي بند ڪئي وئي; جيڪا اڄ تائين ٻيهر جاري نہ ٿي سگهي آهي. اِن کي وري شروع ڪرائڻ لاءِ سگهاريءَ مهم جي ضرورت آهي.

2. ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ سنڌي اخبارون ۽ ڪتاب نہ گهُرايا ويندا هُئا يا تمام گهٽ ڪاليجن ۾ گهرايا ويندا هئا. اسان جي ڪوشش سان ڪيترن ئي ڪاليجن ۾ سنڌي اخبارون ۽ ڪتاب گهرائڻ جو عمل شروع ٿيو. مون، پروفيسر منظور حسين کهڙي ۽ پروفيسر نصرت ممتاز 15هين اپريل 2004ع تي اُن وقت جي ڊسٽرڪٽ آفيسر ايجوڪيشن ڪاليجز/ڊائريڪٽر پروفيسر هارون رشيد سان اسلاميا ڪاليج ۾ گڏجاڻي ڪري، ڪائنس اهو مطالبو مڃرايو سين.

3. بورڊ آف انٽرميڊيئيٽ ايجوڪيشن ڪراچيءَ 2001ع ڌاري سنڌي شاگردن کي انٽر ۾ سنڌي مضمون پڙهڻ کان روڪڻ جي هڪ پاليسي جوڙي، جنهن موجب رڳو اهو سنڌي شاگرد يارهين ۾ آسان اُردو ۽ ٻارهين ۾ سنڌي لازمي مضمون پڙهي سگهي ٿو

جنهن ميٽرڪ ۾ آسان سنڌي مضمون بدران نارمل سنڌي مضمون پڙهيو هوندو. ڪراچيءَ جي تمام ٿورڙن اسڪولن ۾ نائين درجي ۾ نارمل سنڌي مضمون پڙهائڻ جو بندوبست ٿيل آهي. تنهنڪري اهو جواز غير قانوني ۽ تعصب تي ٻَڌل آهي. اسان ان خلاف مسلسل جاڪوڙيو. ٻاويهين اپريل 2004ع تي ملير پريس ڪلب ۾ پريس ڪانفرنس بہ ڪئي وئي، جيڪا مون، پروفيسر منظور حُسين کهڙي، پروفيسر عبدالستار خاصخيليءَ ۽ پروفيسر اقبال بلوچ ڪئي. پريس ڪانفرنس جي اخبارن ۾ شايع ٿيل خبر جو متن هتي ڏجي ٿو:

ڪراچيءَ جي تعليمي ادارن مان سنڌي پيپر جي خاتمي خلاف
سبجيڪٽ سوسائٽيءَ پاران احتجاج جو اعلان:

ملير (رپورٽ: راهب ڳاهو) ڪراچيءَ جي ڪاليجن جي سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽيءَ ڪراچيءَ جي اسڪُولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين مان سنڌي مضمون جي خاتمي واري سازش خلاف ڀرپور جدوجهد جو اعلان ڪري ڇڏيو. بورڊ آف انٽرميڊيئيٽ ڪراچيءَ پاران ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون کي ختم ڪرڻ وارين ڪوششن کي سنڌ دشمن سمجهندي سنڌي شاگردن جا والدين بہ هاءِ ڪورٽ ۾ پٽيشن داخل ڪندا. ان ڏس ۾ سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز جي صدر پروفيسر ڪمال جامڙي، جنرل سيڪريٽري پروفيسر منظور کهڙي، خزانچي پروفيسر اقبال بلوچ ۽ پريس سيڪريٽري پروفيسر عبدالستار خاصخيليءَ ملير پريس ڪلب ۾ پريس ڪانفرنس کي خطاب ڪندي ٻڌايو تہ هڪ پاسي سنڌ اسيمبلي پرائيويٽ توڙي سرڪاري تعليمي ادارن ۾ سنڌي ٻولي پڙهڻ جو بل پاس ڪري ٿي، ان بل جي سرڪاري ۽ مخالف ڌر جا ميمبر حمايت ڪن ٿا پر ٻئي طرف انٽرميڊيئيٽ بورڊ ڪراچي سنڌي مضمون جي خلاف سازش شروع ڪري ڇڏي ٿو. جيڪا هڪ منظم سازش آهي. ان سازش مطابق اڄ انٽر ۾ سنڌي مضمون پڙهڻ کان روڪيو وڃي ٿو جنهن جي نتيجي ۾ سُڀاڻي جنهن سنڌي شاگرد انٽر ۾ سنڌي نہ پڙهي هُوندي، سو بي اي، بي ايس سي ۽ بي ڪام ۾ سنڌي مضمون نہ پڙهي سگهندو. اهڙيءَ طرح ايم اي سنڌي بہ نہ پڙهي سگهندو. اهڙيءَ ريت ڪراچيءَ مان سنڌي مضمون ختم ٿي ويندو. هُنن چيو تہ هن سال انٽرميڊيئيٽ بورڊ ڪراچي پنهنجي سازش ۾ گهڻي قدر ڪامياب ويو آهي ۽ بورڊ انتظاميا پاران ڌمڪين ذريعي ڪيترن ئي سنڌي شاگردن تي اعتراض واري ڪين اُردو پڙهڻ تي مجبُور ڪيو پيو وڃي. هُنن چيو تہ 1995ع

۾ بورڊ هندستان مان لڏي ايندڙن لاءِ نارمل اُردوءَ بدران آسان اُردو پڙهڻ جو حُڪم ڏنو آهي پر سنڌي مادري زبان وارا جڏهن سنڌي پڙهڻ چاهن ٿا اُنهن لاءِ ايڊوانسڊ انگريزي پڙهڻ جو شرط رکي، ڪين سزا ڏني پئي وڃي ۽ سنڌي پڙهڻ لاءِ بورڊ کان اجازت وٺڻ لازمي قرار ڏنو آهي. هُنن چيو تہ بورڊ ۾ سنڌ حڪومت 75 سيڪڙو حاضري قانون بڻايو آهي. ٻيءَ صُورت ۾ شاگرد امتحان ۾ نہ ٿو ويهي سگهي پر ڪراچي بورڊ پنهنجا قانون ٺوڙڻ لاءِ تيار آهي. (روزاني عبرت حيدرآباد، چنچر 24 اپريل 2004ع بہ مطابق 03 ربيع الاول 1425هـ)

ان سلسلي ۾ تعليم کاتي جي اڳوڻي وزير عرفان الله مروت، سيڪريٽري محمّد هاشم لغاري، انٽرميڊيئيٽ بورڊ جي چيئرمين پروفيسر افتخار زيدي، پروفيسر انوار احمد زئي ۽ ٻين لاڳاپيل ڌرين سان بہ ملاقاتون ٿينديون رهيون. لکت ۾ بہ درخواستون ڏيندا رهياسين، پر افسوس آهي تہ اڄ تائين اهو مسئلو حل نہ ٿي سگهيو آهي. نتيجي ۾ هزارين سنڌي شاگرد پنهنجي مادري ٻوليءَ واري مضمون پڙهڻ کان محروم ٿي چُڪا آهن.

4. نيشنل يونيورسٽي آف ماڊرن لينگئيجز اسلام آباد کي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شعبي قائم ڪرڻ لاءِ خط لکيو ويو جنهن جو متن هيٺ ڏجي ٿو:

جناب ریکٹر صاحب
نیشنل یونیورسٹی آف ماڈرن لینگیجز
سیکٹر ایچ–9، اسلام آباد
عنوان: یونیورسٹی میں سندھی شعبہ قائم کرنے کی اپیل
جنابِ عالی!

ہمیں بڑی خوشی ہے کہ آپ کی یونیورسٹی میں انگریزی، اردو اور دیگر زبانوں کے ساتھ پشتو، بلوچی اور پنجابی پڑھائی جاتی ہے اور ان کے باقاعدہ شعبے قائم ہیں۔

سندھی ایک قدیم زبان ہے۔ اسے اپنا رسم الخط، تہذیبی ورثہ اور علمی ادبی و ثقافتی ذخیرہ ہے۔ لوگ اسے پڑھنے اور سیکھنے میں گہری دلچسپی رکھتے ہیں۔ گزشتہ تین صدیوں سے یہ اس خطے میں ذریعہء تعلیم بھی ہے۔ مگر افسوس کی بات یہ ہے کہ آپ نے ابھی تک سندھی زبان کو نظرانداز کیا ہے۔

لہٰذا ہم اپیل کرتے ہیں کہ جلد از جلد سندھی شعبہ قائم کیا جائے۔ اُمید ہے کہ آپ ضرور غور فرمائیں گے۔
مخلص کمال جامڑو (صدر)
کاپی برائے اطلاع

(1) جناب آصف علی زرداری، کو چیئرمین پ پ پ
(2) جناب وزیرِ اعظم پاکستان، اسلام آباد
(3) جناب وزیرِ تعلیم، حکومتِ پاکستان
(4) جناب وزیرِ اعلیٰ سندھ، کراچی

5. سنڌي ٻوليءَ جو ڏينهن مقرر ڪرڻ:

سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچيءَ 2008ع ۾ 29هين آگسٽ کي سنڌي ٻوليءَ جي ڏينهن طور ملهائڻ جو فيصلو ڪيو. ان تاريخ تي انگريز دور ۾ ڪمشنر سر بارٽل فريئر 1857ع ۾ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ۽ دفتري ٻوليءَ جي حيثيت ڏيڻ جي پڌرائي (Notification) جاري ڪئي هُئي. اسان جڏهن ان کي سنڌي ٻوليءَ جو ڏينهن پڌرو ڪيو ته سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري به ان کي ملهائڻ جو اعلان ڪيو. اسان سنڌي ٻوليءَ جي ڏينهن ملهائڻ جي تقريب ڪراچيءَ ۾ ثقافت کاتي ۽ سُرهاڻ ويلفيئر سوسائٽيءَ جي سهڪار سان ممتاز مرزا اسٽوڊيوءَ ۾ رکي جنهن جي صدارت مُلڪ جي نالي واري صحافي، ليکڪ ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي تڏهوڪي وائس چيئرمين شيخ عزيز ڪئي. تقريب ۾ ڪراچيءَ جي مختلف ڪاليجن، اسڪولن ۽ يونيورسٽين جي اُستادن کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ سان پيار ڪندڙ ماڻهن شرڪت ڪئي. شريڪ ٿيندڙن ۾ ڊاڪٽر محمّد علي مانجهي، ڊاڪٽر عنايت لغاري، پروفيسر طارق عزيز شيخ، مريد علي چانڊيو، گل حسن سومرو، پروفيسر نصرت ممتاز ۽ ٻيا شامل هئا. ان موقعي تي سنڌي ادبي بورڊ جا شوري جي وائس چيئرمين شيخ عزيز چيو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ بگاڙ پيدا ٿي رهي آهي. انهيءَ تي ڳڻتي آهي پر خوشي به آهي ته جيستائين هڪ به سنڌي موجود آهي ٻولي ڪير به ختم نه ٿو ڪري سگهي. هن چيو ته سنڌيءَ کي رومن ۾ لکڻ جي تحريڪ هلي پئي جيڪا غلط آهي. ان کي روڪڻ گهرجي. گورنمينٽ سيڪنڊري اسڪُول ٽيچرس ايسوسيئيشن جي اڳوڻي صدر الهه رکئي خاصخيليءَ چيو ته سنڌي ٻوليءَ جي خاتمي جي ڳالهه ڪندڙ ناڪام ويندا. ٻولي ماهر آفتاب ابڙي چيو ته انگريزن سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ ڪيترا ئي اُپاءَ ورتا جن ۾ الف بي جو معيار مقرر ڪرڻ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏيڻ شامل آهن. ڪمال چانڊيي چيو ته ڪراچيءَ جي تعليمي ادارن مان سنڌي ٻوليءَ کي تڙيو پيو وڃي ۽ سنڌي مضمون جي

اُستادن سان ماٺيليءَ ماءَ وارو سلُوڪ ڪيو پيو وڃي. انهن ڪان سواءِ ڊاڪٽر رضيا ڪوڪر، زبيدا جمالي، پروفيسر منظور ڪهڙي، پروفيسر شهناز ميمڻ، حنيف ٻُگهيئي ۽ پروفيسر ستار خاصخيليءَ ۽ پروفيسر عزيز ابڙي به خطاب ڪيو.“ (روزاني سنڌ سجاڳ ڪراچي ۽ روزاني هلچل ڪراچي، آچر 31 آگسٽ 2008ع بہ مطابق 28 شعبان المعظم 1429هہ)

ان موقعي تي هي ٺهراءَ منظور ڪيا ويا:

1. سنڌي ٻوليءَ کي پاڪستان جي قومي ٻولين ۾ شامل ڪيو وڃي.
2. يارهين درجي ۾ آسان سنڌيءَ جو مضمون هِن سال (2008ع) کان ئي شروع ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ تہ نصاب بہ موجُود آهي تہ اُستاد بہ موجود آهن.
3. خاص ڪري آسان سنڌي پڙهائڻ لاءِ مقرر ڪيل ليڪچرارن کي پڪو ڪيو وڃي.
4. هر ڪاليج ۾ سينٽرلائيزڊ ايڊميشن پاليسي (CAP) کي پابند ڪيو وڃي تہ هُو پنهنجي پراسپيڪٽس ۽ ٽائيم ٽيبل ۾ لازمي طور سنڌي مضمون بابت لکن تہ جيئن سنڌي شاگردن کي پنهنجي مضمون پڙهڻ ۾ ڏکيائي نہ ٿئي.
5. انٽرميڊيئيٽ ايجوڪيشن بورڊ ڪراچيءَ پاران 2001ع کان جوڙيل اِن پاليسيءَ کي ٽُرت ئي ختم ڪيو وڃي جنهن هيٺ سنڌي شاگرد انٽر ۾ لازمي سنڌي مضمون پڙهڻ کان محروم ٿي وڃن ٿا.
6. هر ڪاليج کي پابند ڪيو وڃي تہ اُهو اُردو ۽ انگريزي اخبارن ۽ ڪتابن سان گڏ سنڌي اخبارون، ڪتاب ۽ رسالا بہ خريد ڪري.
7. خاص ڪري ڪراچيءَ جي خانگي اسڪُولن ۾ سنڌي مضمون غير سنڌي اُستادن کان پڙهايو پيو وڃي. اهو سنڌي قابل اُستادن کان پڙهايو وڃي.
8. ڪاليج جي اُستادن کي يونيورسٽيءَ جي اُستادن وانگر اپ گريڊ ڪيو وڃي.
9. سنڌ حڪُومت پاران تعليمي بورڊن کي تعليم کاتي جي ماتحت ڪرڻ واري فيصلي جي آجيان ڪئي وڃي ٿي.
10. هندو جيمخاني کي واپس وٺڻ جي سلسلي ۾ ثقافت کاتي جي وزير سائڻ سسئي پليجي پاران ورتل ڪوشش کي واکاڻيندي مُطالبو ڪريون ٿا تہ هندو جيمخانو ٽُرت ئي ثقافت کاتي حوالي ڪيو وڃي.
11. پاڪستان ٽيليويزن ۽ ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ تي سنڌي پروگرامن جو وقت وڌايو وڃي.

12. آغا خان ايجوڪيشن بورڊ ۽ فيڊرل ايجوڪيشن بورڊ جي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون لازمي پڙهايو وڃي.
13. نيشنل يونيورسٽي آف ماڊرن لينگئيجز (نمل) ۾ پنجابيءَ، پشتو ۽ اُردوءَ وانگر سنڌي شعبو بہ کوليو وڃي.
14. ڪراچيءَ جي سنڌي ميڊيم سرڪاري اسڪولن ۾ اُستادن جي کوٽ پُوري ڪئي وڃي.
15. ڪراچيءَ جي ڪاليجي اُستادن کي سنڌ جي مختلف علمي ادبي ادارن جهڙوڪ سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي لينگئيج اٿارٽيءَ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، سچل چيئر، شيخ اياز چيئر، مرزا قليچ بيگ چيئر وغيره ۾ نمائندگي ڏني وڃي.

اهي ٺهراءَ مون لاڳاپيل ۽ سُڄاڻ ڌُرين ڏانهن موڪليا، جن تي عمل ڪرڻ ۽ ڪرائڻ جي گذارش ڪيم. اِن خط جو متن ڪُجهہ هِن ريت آهي:

موضوع: 29هين آگسٽ سنڌي ٻوليءَ جي ڏينهن تي منظور ڪيل ٺهرائن تي عمل.

سائين / سائڻ!

29هين آگسٽ 1857ع تي انگريز سرڪار سنڌي ٻوليءَ کي دفتري ٻوليءَ طور رائج ڪرڻ جو حُڪم جاري ڪيو. اسان 29هين آگسٽ 2008ع تي ممتاز مرزا اسٽوڊيو ڪراچيءَ ۾ ان ڏينهن کي ’سنڌي ٻوليءَ جو ڏينهن‘ ڪري ملهايو، جنهن جي صدارت سنڌي ادبي بورڊ جي وائس چيئرمين محترم شيخ عزيز ڪئي.

ان ڏينهن ملهائڻ لاءِ سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچيءَ کي ثقافت ۽ سياحت کاتي، سنڌ حڪومت، ايڪشن اينڊ انٽرنيشنل پاڪستان ۽ سُرهاڻ ويلفيئر سوسائٽي سنڌ جو سهڪار حاصل هو.

ان موقعي تي متفق راءِ سان ٺهراءَ منظور ڪيا ويا جيڪي اوهان ڏانهن غور ۽ عمل لاءِ موڪلجن ٿا. اُميد تہ پنهنجو قومي فرض سمجهي هٿ ونڊائيندا. (مخلص: ڊاڪٽر ڪمال جامڙو، صدر)

ان خط جي موٽ ۾ جواب تمام گهٽ مليا پر سنڌ يونيورسٽيءَ جي اُن وقت جي وائس چانسلر محترم مظهر الحق صديقيءَ کي شاباس آهي جنهن 29هين سيپٽمبر 2008ع تي جوابي خط لکيو جنهن جو متن هيٺ ڏجي ٿو:

محترم ڊاڪٽر ڪمال جامڙو صاحب

صدر، سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي

موضوع: 29هين آگسٽ سنڌي ٻوليءَ جي ڏينهن تي منظور ڪيل ٺهرائن تي عمل.

اوهان طرفان 05 سيپٽمبر 2008ع تي موڪليل خط سان گڏ پاس ڪيل ٺهرائن جي ڪاپي موڪلڻ لاءِ مهرباني. پاس ڪيل ٺهراءَ اهم آهن ۽ آءٌ بحيثيت وائس چانسلر سنڌ يونيورسٽي ۽ سنڌ جي هڪ شهري، انهن مسئلن ڏانهن ڌيان ڏيندي مختلف موقعن تي انهن مسئلن بابت پنهنجي ويچارن جو اظهار پڻ ڪندو رهيو آهيان.

پاس ڪيل ٺهرائن ۾ 15 نمبر ٺهراءَ جو ڪجهه تعلق سنڌ يونيورسٽيءَ جي ٻن ادارن انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۽ مرزا قليچ بيگ چيئر تي نمائندگي ڏيڻ متعلق آهي.

ان سلسلي ۾ اوهان کي گوش گذار ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ته سنڌ يونيورسٽي پنهنجي مختلف علمي ادارن، فورمن ۽ اڪيڊمڪ باڊيز تي سرڪاري ميمبرن کان علاوه اسڪالر، عالم ۽ اديب اهليت ۽ سندن ڪارڪردگيءَ جي بُنياد تي نامزد ڪندي آهي. تنهنڪري يونيورسٽي، ڪاليج، اسڪُول يا ڪنهن ٻئي اداري مان ميمبر ڪڻڻ ۾ ڪا به رڪاوٽ نه آهي ۽ اسان مٿين ادارن مان اهليت ۽ بهتر ڪارڪردگيءَ جي بنياد تي اعزازي طور ميمبر کڻندا رهيا آهيون ۽ انشاءَ الله تعاليٰ اڳتي به کڻندا رهنداسين.“

(مخلص مظهرالحق صديقي، وائس چانسلر، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو)

University of Sindh
JAMSHORO, SINDH-PAKISTAN
Mazharul Haq Siddiqui
VICE-CHANCELLOR
Cable: "UNISINDH"
Office: (022) 2771363
(022) 2771544
Fax: (022) 2771372
Res: (022) 2771193
Fax: (022) 2771246
vc@usindh.edu.pk
No: VC/2/1/258
dt. 27/9/08

محترم ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو صاحب
صدر- سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي

موضوع: 29 هين آگسٽ- سنڌي ٻوليءَ جي ڏينهن جي موقعي تي منظور ڪيل ٺهرائن تي عمل

اوهان طرفان 5 سيپٽمبر 2008 تي موڪليل خط سان گڏ پاس ڪيل ٺهرائن جي ڪاپي موڪلڻ لاءِ مهرباني.

پاس ڪيل ٺهراءَ اهم آهن ۽ آءٌ بحيثيت وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي ۽ سنڌ جي هڪ شهري؛ انهن مسئلن ڏانهن ڌيان ڏيندي. مختلف موقعن تي انهن مسئلن بابت پنهنجي ويچارن جو اظهار پڻ ڪندو رهيو آهيان.

پاس ڪيل ٺهرائن ۾ 15 نمبر ٺهراءَ جو ڪجهه تعلق سنڌ يونيورسٽيءَ جي ٻن ادارن انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۽ مرزا قليچ بيگ چيئر تي نمائندگي ڏيڻ متعلق آهي.

ان سلسلي ۾ اوهانکي گوش گذار ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ته سنڌ يونيورسٽي پنهنجي مختلف علمي ادارن، فورمن ۽ اڪيڊمڪ باڊيز تي سرڪاري ميمبرن کان علاوه اسڪالر، عالم ۽ اديب اهليت ۽ سندن ڪارڪردگيءَ جي بنياد تي نامزد ڪندي آهي. تنهنڪري يونيورسٽي، ڪاليج، اسڪول يا ڪنهن ٻئي اداري مان ميمبر کڻڻ ۾ ڪا به رڪاوٽ نه آهي ۽ اسان مٿين ادارن مان اهليت ۽ بهتر ڪارڪردگيءَ جي بنياد تي اعزازي طور ميمبر کڻندا رهيا آهيون ۽ انشاءالله تعاليٰ اڳتي به کڻندا رهنداسون.

مخلص
مظهرالحق صديقي
وائيس چانسلر
سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

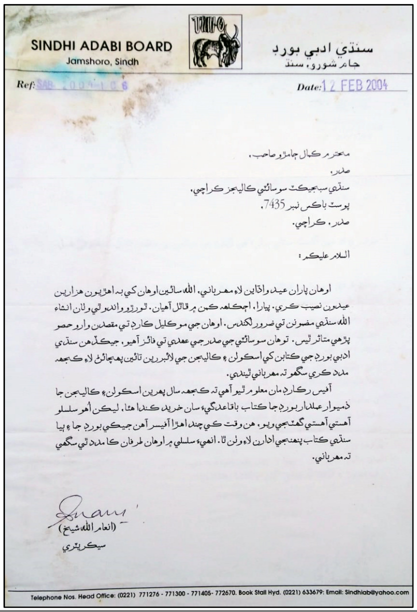

SINDHI ADABI BOARD
Jamshoro, Sindh
سنڌي ادبي بورڊ
ڄام شورو، سنڌ
Ref: SAB 2004-106
Date: 12 FEB 2004

محترم ڪمال ڄامڙو صاحب،
صدر،
سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچي،
پوسٽ باڪس نمبر 7435،
صدر، ڪراچي.

السلام عليڪم:

اوهان پاران عيد واڌاين لاءِ مهرباني. الله سائين اوهان کي به اهڙيون هزارين عيدون نصيب ڪري. پيارا، اڄڪلهه ڪمن ۾ قائل آهيان. ٿورڙو واندو ٿيو ته ان شاء الله سنڌي مضمونن تي ضرور لکندس. اوهان جي موڪليل ڪارڊ تي مقصدن وارو حصو پڙهي متاثر ٿيس. توهان سوسائٽي جي صدر جي عهدي تي فائز آهيو، جيڪڏهن سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتابن کي اسڪولن ۽ ڪاليجن جي لائبررين تائين پهچائڻ لاءِ ڪجهه مدد ڪري سگهو ته مهرباني ٿيندي.

آفيس رڪارڊ مان معلوم ٿيو آهي ته ڪجهه سال پهرين اسڪولن ۽ ڪاليجن جا ذميوار عملدار بورڊ جا ڪتاب باقاعدگيءَ سان خريد ڪندا هئا. ليڪن اهو سلسلو آهستي آهستي گهٽجي ويو. هن وقت ڪي چند اهڙا آفيسر آهن جيڪي بورڊ جا ۽ ٻيا سنڌي ڪتاب پنهنجي ادارن لاءِ وٺن ٿا. انهيءَ سلسلي ۾ اوهان طرفان ڪا مدد ٿي سگهي ته مهرباني.

(انعام الله شيخ)
سيڪريٽري

Telephone Nos. Head Office: (0221) 771276 - 771300 - 771405- 772670. Book Stall Hyd. (0221) 633679: Email: Sindhiab@yahoo.com

ان کان سواءِ ان کان اڳ، اُن وقت جي سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ محترم انعام الحق شيخ کي بہ شابس آهي جنهن پڻ جوابي خط لکيو هو.

مان جڏهن جنوري 2011ع ۾ اسلاميا سائنس ڪاليج ڇڏي، وفاقي اُردو يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ اُستاد مُقرر ٿيس تہ سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز مان هٿ ڪيڏا پيا ۽ ڪاليج جي دوستن کي سوسائٽي هلائڻ جي پارت ڪرڻ سان گڏ ڪين مڪمل تعاون يقين ڏيارڻ جو وچن بہ ڪيو. اهو ئي سبب آهي تہ اڄ بہ مان ڪاليج جي دوستن سان رابطي ۾ آهيان. سندن مختلف معاملن تي رهنمائي بہ ڪندو رهندو آهيان. سبجيڪٽ سوسائٽيءَ جا ڪيترا ئي ساٿي پنهنجي ملازمت جو مدو پورو ڪري چڪا آهن، جن ۾ پروفيسر منظور کهڙو، پروفيسر پروين شهاب، پروفيسر انيس گهانگهرو، ڊاڪٽر رضيا ڪوکر، پروفيسر ستار خاصخيلي، پروفيسر اقبال بلوچ، پروفيسر نصرت ممتاز، پروفيسر نظام صحرائي، پروفيسر محمّد يعقوب عباسي، پروفيسر گل محمّد سولنگي، پروفيسر شهناز ميمڻ، پروفيسر سڪينا ميمڻ، پروفيسر نورجهان ڪتري، پروفيسر عبدالرحيم راولاٽي، پروفيسر عبدالڪريم پناڻ ۽ ٻيا شامل آهن.

سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽيءَ کي سرگرم ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر قاسم راڄپر ڏاڍي ڪوشش ڪئي آهي. ڊاڪٽر احسان دانش ان کي سنڌ سطح تي آڻڻ لاءِ ڪوششون ورتيون. واٽس ايپ گروپ بہ ٺاهيا ويا. ڊاڪٽر قاسم جي ڪوشش سان عائشا باواني ڪاليج ۾ سندس ميزبانيءَ هيٺ سنڌي مضمون جي اُستادن جي گڏجاڻي ٿي، جنهن ۾ عهديدار بہ مقرر ڪيا ويا. ان موجب هن وقت پروفيسر علي راز شر صدر ۽ پروفيسر سيما عباسي جنرل سيڪريٽري آهن. ٻين ساٿين ۾ پروفيسر نثار منصور، ڊاڪٽر حميد سبزوئي، پروفيسر طارق عزيز شيخ، ڊاڪٽر ذوالفقار ڀٽ، پروفيسر شفقت ڪوسو، پروفيسر عبدالعزيز خاصخيلي، پروفيسر جاويد شيخ، پروفيسر شهربانو ڪاڪا، پروفيسر رضيا ٻُگهيو، ڊاڪٽر آمنا سُومرو، پروفيسر امين ٻرڙو، پروفيسر سرور شاهہ ۽ ٻيا شامل آهن.

مان ڪين گذارش ڪريان ٿو تہ سائين اڄ بہ ڪاليج جي سنڌي اُستادن، سنڌي مضمون ۽ سنڌي شاگردن جا اڻ ڳڻيا مسئلا آهن. ڀلائي ڪري سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽيءَ کي متحرڪ ڪري، انهن کي حل ڪرائڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪريو. اوهان اڪيلي سر جيڪا خدمت ڪريو پيا، اُها ساراهہ جوڳي آهي پر ٻڌيءَ جي ڳالهہ ئي ٻي آهي.

حوالا:

1. محفوظ ٿيل ذاتي رڪارڊ ۽ اخباري بيان وغيره.
2. روزاني عبرت حيدرآباد (24_4_2004)
3. روزاني سنڌ سجاڳ ڪراچي (31_8_2008)
4. مختلف ادارن جي سربراهن ڏانهن لکيل خط. 1. ڊاڪٽر حميده کهڙو سنڌ جي تعليم جي اڳوڻي وزير. 2. ريڪٽر، نيشنل يونيورسٽي آف ماڊرن لينگئيجز اسلام آباد.
5. مختلف ادارن جي سربراهن جا آيل خط: 1. محترم مظهرالحق صديقي، اڳوڻو وائيس چانسلر، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو. 2. محترم انعام شيخ اڳوڻو سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ.

ڊاڪٽر خليل الرحمان شيخ

سنڌ ۽ جپان وچ ۾ ثقافتي رابطا

Cultural linkages between Sindh (Pakistan) and Japan

Abstract:

The cultural linkages between the people of Sindh and Japan have been since pre-partition of the sub-continent which took place in 1947 A.D. The merchants from Sindh reached Japan in the nineteenth century and started business there. The trade of Japan was dominated by Sindhis, Marwadis, and Gujarati Muslim communities. Hindu Sindhi merchants also played momentous role. This was the period of British suzerainty in major portion of the world. The major migration from Sindh took place twice to Japan. First was originated with the British annexation of Sindh. Second took place after the partition of the subcontinent in 1947 A.D. Many Sindhi merchants, before 1947, went to Japan and settled there in Yokohama. Sindhi merchants approached Japan through two ways for the purpose of trade. Firstly, they exclusively took journey to Japan and secondly, they visited China and Japan having one travelling certificate. Sindhi people also accepted cultural impact of Japan. They married with Japanese and lived successful life. Moreover, Sindhi women and girls liked traditional dress of Japan, *Kimono.*

Cultural linkages between Japan and Pakistan are important for bilateral relations of both the countries. The cultural relations keep people close to each other and develop understanding and public opinion on matters of mutual interests. Consequently diplomatic relations gets strengthened. In this research paper such type of relations between Japan and Sindh (Pakistan) are studied.

ثقافتي رابطا ۽ ناتا ڪن ٻہ ٻن خطن جي رهواسين ۾ حقيقي ۽ دائمي ويجهڙائپ قائم ڪن ٿا. شهرين جي سطح تي مضبوط ناتا پنهنجي خطن وچ ۾ ٻين سطحن تي جٽادار ناتا قائم ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿا.

جپان ۽ سنڌ ۾ ثقافتي ناتا ان وقت قائم ٿيا جڏهن ننڍي کنڊ تي انگريزن جي حڪومت هئي. سنڌي واپار سانگي جپان ويا ۽ اتي آباد ٿيا. انهن پنهنجي ثقافت کي برقرار رکڻ سان گڏ جپان جي ثقافت ۾ به دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي.

جپان ۽ سنڌ ۾ اڳ ئي هڪ گڏيل تعلق موجود هيو. موئن جو دڙو جي آثارن مان چاڻ ملي ٿي ته جنهن خطي ۾ هينئر پاڪستان قائم آهي اتي 200 ق. م ۾ ٻڌمت جو زور رهو. جپان ۾ به ٻڌمت ملڪ جي اهم مذهبن يا نظرين مان هڪ آهي.

انگريزن 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪئي، جلد ئي ان کي ممبئي پريزيڊينسيءَ سان ڳنڍي، ان جو ملڪ طور وجود ختم ڪيو ويو. انهن ئي ڏينهن ۾ سنڌي واپاري جپان سميت دنيا جي مختلف حصن ۾ پهتا.

جپان ۾ ميجي شهنشاهيت (Meiji Empire) دوران جپان ۽ ننڍي کنڊ ۾ مضبوط واپاري لاڳاپا موجود هئا. ان وقت سنڌ ۽ پنجاب مان ڏکڻ ۽ اوڀر ايشيا علائقن ڏانهن ڪپهه موڪلي ويندي هئي جنهن جپان جي واپارين جو پاڻ ڏانهن ڌيان ڇڪايو. جپان جي ملن ۾ استعمال ٿيندڙ ڪپهه جو 50 سيڪڙو ان علائقي مان گهرايو ويندو هو[1]. ڪپهه جي واپار ۾ تيزي اچڻ سبب جپاني ڪمپنين ڪراچيءَ ۾ پنهنجيون شاخون قائم ڪيون[2].

سنڌي واپارين جا ٻه مشهور گروهه هئا جن ڏيسارو ۾ واپاري رابطا قائم ڪيا. اهي حيدرآبادي ۽ شڪارپوري هئا. سنڌي خاص طور حيدرآبادي گروهه ننڍي کنڊ ۽ ڏور اوڀر وچ ۾ رابطي جو ذريعو بڻايو[3]. جپان ڏور اوڀر علائقي ۾ واقع آهي.

شڪارپوري واپارين "پائيواري نظام" شاهه-گماستا (Shah gumastha) استعمال ڪيو. حيدرآبادي واپارين به پهريائين اهو نظام اختيار ڪيو پر بعد ۾ ان ۾ ڪجهه تبديليون آنديون[4].

ڪاروبار سنڌين جو جپان ۾ مکيه ڌنڌو آهي. ان کان علاوه سنڌي مختلف ڌنڌن ۾ مصروف آهن. مثال طور آٽو موبائيل، واپار ۽ فردن جي ڀرتي وغيره ۾. مان 10-2009ع ۾ جڏهن جپان فائونڊيشن جي فيلوشپ تي تحقيق ڪرڻ لاءِ جپان ويس ته سائيتما علائقي ۾ خيرپور جي هڪ نوجوان وساڻ سان ملاقات ٿي. هن ٻڌايو ته هتي پنهنجي ڪٽنب سان رهي ٿو ۽ رڪروٽمنيٽ جو ڪم ڪري ٿو.

سنڌي ٻولي جو شعبو:

اوساڪايونيورسٽي جپان جي پراڻين يونيورسٽين مان هڪ آهي. هتي ٻين شعبن سان گڏ سنڌي ٻولي جو شعبو به قائم ڪيو ويو آهي. ان شعبي ۾ سنڌي ٻولي جون

مختلف صنفون پڙهايون وڃن ٿيون. اتان جي هڪ جپاني پروفيسر سنڌ يونيورسٽي مان سنڌي ٻوليءَ ۾ ماسٽرز جي ڊگري حاصل ڪئي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ سفر نامي کي عام ڪندڙ ميئرين انجينئر الطاف شيخ ان يونيورسٽي جي سنڌي شعبي ۾ سفرنامي تي ليڪچر ڏيندو رهيو آهي.

جپان ۾ سنڌين جا مُکيه شهر:

اوساڪا جپان جو صنعتي ۽ تجارتي شهر آهي. سنڌين جي اڪثريت جيئن ته واپار سان تعلق رکي ٿي ان ڪري هن شهر ۾ سنڌي چڱي تعداد ۾ آباد آهن. ان کان علاوه سنڌي ڪوبي ۽ ٽوڪيو وغيره ۾ به رهن ٿا. جپان ۾ جيڪي اميرترين سنڌي واپاري آهن انهن کي اتان جي شهريت به ملي چڪي آهي[5]. سعيد نقوي جو هڪ مضمون جپان جي هڪ انگريزي اخبار ۾ شايع ٿيو. هو ان ۾ لکي ٿو: ”1923ع ۾ جپان ۾ جيڪو زلزلو آيو هو ان ۾ يوڪو هاما شهر جو وڏو حصو تباهه ٿي ويو هو... سنڌي ڪميونٽي کي يوڪاهاما مان لڏائي ويجهي شهر اوساڪا ۾ آباد ڪيو ويو“[6].

جپان ۾ رهندڙ سنڌي واپاري پنهنجي ڪم واسطي صرف جپان تائين محدود نه آهي، دنيا جي مختلف ملڪن ۾ آباد سنڌي واپارين سان انهن جو مضبوط تعلق آهي. اهي انهن کان شيون گهرائي جپان ۾ کپائين ٿا. ننڍي کنڊ جي ورهاست (1947ع ۾ پاڪستان ۽ ڀارت انگريزن جي غلامي مان آزادي حاصل ڪئي) کان اڳ اها چوٽي عام هئي ته دنيا ۾ جيتريون به ٻوليون آهن اهي سڀ حيدرآباد سنڌ ۾ ڳالهيون وڃن ٿيون. مطلب اهو ته سنڌ جو واپاري دنيا جي هر ڪنڊ ۾ ويندو هو ۽ اتان جي ٻولي سکي ان ۾ ڳالهائي سگهندو هو[7].

جپان ۽ الطاف شيخ:

سنڌ جو سيلاني الطاف شيخ سامونڊي جهاز جو انجنيئر هو. هينئر رٽائر آهي. هي سامونڊي جهازن جي ذريعي دنيا جي مختلف بندرگاهن تي پهتو ملڪ گهميا ۽ اتان جو حال احوال سفرنامن جي شڪل ۾ ڪتابن ۾ محفوظ ڪيو. خاص ۽ عام قاري انهن ڪتابن ذريعي دنياجي مختلف ملڪن بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهن ٿا.

جپان ڏور اوڀر علائقي جو هڪ اسريل ۽ صنعتي ملڪ آهي جيڪو ايشيا کنڊ ۾ واقع آهي. جپان بابت الطاف شيخ پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو ته عام ماڻهن جي راءِ مطابق جپان هڪ محظ ٽيڪنيڪل ملڪ آهي جتي صرف ڪارون، ڪمپيوٽر ۽ ڪئميرا تيار

ڪيا ويندا آهن، ايئن هرگز نہ آهي. جپان شعر شاعري ۽ علم و ادب سان بہ مالا مال آهي... جپان ۾ اڄ بہ قديم رسمون ۽ رواج، انساني قدر، پراڻي تهذيب ۽ ثقافت موجود آهي.

هن سيلاني انجنيئر پنهنجي سفر نامن ۾ جپان جي ريتن رسمن، رهڻي ڪهڻي، تهذيب، ثقافت، روزاني زندگي، ٻارتي نالي رکڻ جي رسم، جپان ۾ انسانذات جي عزت، جپان ۾ عالمن ۽ ليکڪن جو قدر ۽ احترام اتان جي مشهور بلٽ ٽرين، ريسٽورنٽس، طعامن وغيره بابت حال احوال درج ڪيو آهي.

جپان بابت الطاف شيخ سنڌي ۽ اردو ٻولين ۾ ڪتاب لکيا آهن. انهن مان ڪجهہ ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1) جپان جن جي جيءَ سان
2) جپان رَس
3) ٽوڪيو جي گيشا گرل
4) جپان 25 ورهين بعد
5) ڪراچي کان ڪوڪورا
6) ڳالهيون تنهن جپان جون
7) جپان ڪي دن (اردو)، ۽
8) گيشائون ڪي ديس مين (اردو)

جپاني شاعري سنڌي ٻولي ۾:

جپاني شاعري جي مختلف صنفن مان هائڪو بہ هڪ صنف آهي. ان جو بيت ٽن سٽن تي مشتمل هوندو آهي جنهن ۾ شاعر ڪنهن موضوع يا شيءِ بابت پنهنجو خيال يا تصور بيان ڪري ٿو. هائڪو صنف سنڌي ٻولي ۾ انگريزي ٻولي ذريعي پهتي. جپاني ٻولي وانگر سنڌي ٻولي ۾ بہ اها ٽن سٽن تي مشتمل ٿئي ٿي. ان کان علاوه اها صنف اردو ۽ پنجابي ٻولين ۾ بہ موجود آهي. سنڌي ٻولي ۾ ان صنف جو بنياد وجهندڙ نارائڻ شيام آهي. ان کان پوءِ مختلف شاعرن ان صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. سنڌ جو مهان ڪوي شاعر شيخ اياز بہ ان صنف کي پنهنجي شاعري ۾ جاءِ ڏني. هن جو ڪتاب ”پن ڇڻ پڇاڙان“ هائڪو صنف تي لکيل آهي. ان ڪتاب مان هڪ هائڪو هيٺ ڏجي ٿو:

ميان! مان ڇاڙان!
ٿيندو ڇا گل مهر سان
پَن ڇڻ پڇاڙان

امداد حسينيءَ بہ ان صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. جيئن تہ اهو بيت ٽن سٽن تي مشتمل هوندو آهي، ان ڪري امداد حسينيءَ هائڪو لفظ کي سنڌي ويس پهرائي ”ٽيڙو“ جو نالو ڏنو. سنڌي ٻوليءَ جي هن پلوڙ شاعر جا ڪجھ ٽيڙو هيٺ ڏجن ٿا:

مون ۾ مورَ
ٽوڙي ماٺ رڙي رڙي
سناٽي سان لڙي لڙي

مون ۾ لاٽَ
ڪاٽي رات سڙي سڙي
اونداهي سان لڙي لڙي

هنن ٻنهي ٽيڙوئن ۾ شاعر انسان، پکي ۽ روشني جو مثال ڏيندي پڙهندڙ ۾ اتساهہ پيدا ڪري ٿو. شاعر چئي ٿو تہ مسلسل عزم ۽ همٿ سان انسان منزل ماڻي سگهي ٿو. شاعر ٽن سٽن ۾ ڪردار، جدوجهد، پس منظر ۽ منزل کي واضح ڪري بيان ڪيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي شاعر زاهد شيخ ٽيڙو کي گيت جي شڪل ڏئي ”هائڪو گيت“ جي هڪ نئين صنف ڏيڻ جو تجربو ڪيو آهي. انهن گيتن مان هڪ گيت نموني طور هيٺ ڏجي ٿو:

شام جون هيرون
سمنڊ جو ويرون
ڪيئي تصويرون
تنهن خوابن ۾
ٽهڪڙا تنهنجا پينگھ لوڏن تي
وار وکرن ٿا
منهنجي خوابن ۾
مرڪندڙ چهرا
چڻ تہ شاديءَ جا
ٿا لڳن شهر
منهنجي خوابن ۾

مَست آهي ٽيو
سونهن تنهنجي تي
چنڊ جهومي ٿو
منهنجي خوابن ۾
پل وسن بوندون
هيل زاهد سان
ساڻ آهين تون
منهنجي خوابن ۾

مرد شاعرن سان گڏ عورت شاعرن به ٽيڙو جي صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. امداد حسينيءَ جي گهر واري ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ناليواري شاعره سحر امداد جو چيل هڪ ٽيڙو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

راند ڪريندو ڪير
”سنڌيا“ جو ڊوڙندي
ڦٽجي پيو آ پير

سنڌي پوشاڪ:

جپان ۾ رهندڙ سنڌي پنهنجي ثقافتي لباس سان گڏ جپاني پوشاڪ به پائين ٿا. جن سنڌين جپاني ڇوڪرين سان شاديون ڪيون آهن اهي به سنڌي پوشاڪ پڻ اوڍين ٿيون.

پاڪستان –جپان ثقافتي ٺاهه:

1957ع ۾ پاڪستان جپان هڪ ثقافتي ٺاهه تي صحيحون ڪيون. ان ٺاهه جي آرٽيڪل II مطابق ٻئي ملڪ پروفيسرن، عالمن، شاگردن ۽ ثقافتي سرگرمين ۾ مصروف فردن جي مٽاسٽا کي هٿي ونرائيندا. سنڌ يونيورسٽي جا مختلف استاد سرڪاري اسڪالرشپ تي جپان مان پي ايچ ڊي ڪري آيا آهن ۽ پنهنجي قابليت ۾ اضافو ڪرڻ سان گڏ شاگردن کي به فائدو پهچائي رهيا آهن. ان کان علاوه مختلف عالم به پنهنجي تحقيق واسطي جپاني ادارن جي فيلوشپ تي جپان ويا ۽ اتي تحقيقي سهولتين مان لاڀ پرايو.

ان ثقافتي ٺاهه جي آرٽيڪل IV مطابق ٻئي ملڪ پاڻ وٽ ثقافتي تنظيمون قائم ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ سهڪار ڪندا. جپان ۽ پاڪستان وچ ۾ ڪيتريون ئي ثقافتي تنظيمون

قائم آهن جيڪي ٻنهي ملڪن وچ ۾ ثقافتي ناتا مضبوط ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪري رهيون آهن.

پاڪستان-جپان ڪلچرل ايسوسيئيشن پاڪستان ۾ ۽ جپان–پاڪستان ايسوسيئيشن ٽوڪيو جپان ۾ ڪم ڪري رهي آهي. پهرين ذڪر ڪيل تنظيم جون شاخون اسلام آباد، ڪراچي، لاهور، پشاور ۽ ڪوئيٽا ۾ قائم آهن. انهن تنظيمن ٻنهي ملڪن جي عوام کي هڪٻئي جي ويجهو آڻڻ ۽ هڪ ٻئي کي سمجهڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. اهي ثقافتي ناتا ٻنهي ملڪن جي خوشگوار سفارتي ناتن جي بنيادن مان هڪ بنياد آهي.

سنڌ جا روايتي ثقافتي ڪپڙا:

جپان سنڌ جي روايتي ڪپڙن ۾ دلچسپي رکي ٿو. سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ۾ ڪراچي ۾ مقرر جپاني قونصل جنرل فيبروري 2017ع ۾ صحافين سان ڳالهائيندي يونيورسٽي جي آرٽس ۽ ڊزائن شعبي جي شاگردن تي زور ڀريو تہ اهي سنڌي اجرڪ ٽوپيون، ڀرت ۽ ٻيو هٿ جي هنر جو سامان تيار ڪن تہ جيئن اهي شيون جپان موڪلي (export) سگهجن. هن وڌيڪ چيو تہ جپان ۽ پاڪستان خاص طور تي سنڌ جي ثقافت ۾ گهڻيءَ حد تائين هڪجهڙائي آهي. جپان ۾ ماڻهو سنڌي ثقافتي هٿنڊي ڪرافٽس کي پسند ڪن ٿا.

ان مان ظاهر ٿئي ٿو تہ جپاني سنڌ جي ثقافت ۽ ثقافتي ڪپڙن کي ڪيترو پسند ڪن ٿا.مارچ 2017ع ۾ شاھ عبداللطيف يونيورسٽي انڊوومينٽ فنڊ فار ٽرسٽ ۽ اسپين اينڊ جپانيز سينٽر فار سائوٿ ايشين ڪلچرل هيريٽيج وچ ۾ هڪ ميموريندم آف انڊراسٽينڊنگ تي صحيحون ڪيون ويون. ان مطابق پاڪستان، جپان ۽ اسپين وچ ۾ تحقيق، قديم آثارن (Archeology) ، ثقافتي ورثي ۽ ورڪشاپ ۽ سيمينار وغيره منعقد ڪرڻ هو. ثقافتي سرگرمين کي جيئارڻ ۽ هٿي وٺرائڻ لاءِ فيبوري 2018ع ۾ ڪئلينڊر جي نمائش منعقد ڪئي وئي.

سنڌ ۾جپاني کاڌا پسند ڪيا وڃن ٿا ۽ شوق سان کاڌا وڃن ٿا. انهن کاڌن ۾ تاڪو يا ڪي (مڇي ڪيڪ)، نوڊلس ۽ ٻيا روايتي کاڌا شامل آهن.

پاڪستان جي قائم ٿيڻ (1947ع) ۽ جپان جي آمريڪي قبضي مان نجات حاصل ڪرڻ (1951ع) کان اڳ ئي ٻنهي خطن جي ماڻهن وچ ۾ ثقافتي ناتا قائم ٿي چڪا هئا.

اهي وقت گذرڻ سان گڏ وڌيا، جن مضبوط سياسي ۽ سفارتي ناتا قائم ڪرڻ جو بنياد مهيا ڪيو.

حوالا:

1. احمد راشد ملڪ: پاڪستان-جاپان رليشنز ڪنٽيونٽي اينڊ چينج اِن اڪنامڪ رليشنز اينڊ سڪيورٽي انٽريٽس، رائو ٽليج ٽيلر اينڊ فرانس، لنڊن، 2009، صفحو 18
2. ساڳيو
3. جئه تي پٽ اچاريه، بانڊ دي مٽ: انڊين بزنس ڪميونٽيزاِن سنڌ، انسٽيٽيوٽ آف سائوٿ ايسٽ ايشين اسٽڊيز، سينگاپور، 2011 صفحو 48
4. ڪاڊي مارڪووٽس، دي گلوبل ورلڊ آف انڊين مرچنٽس، 1947-1750 ٽريڊرس آف سنڌ فرام بخارا ٽو پناما، ڪئمبرج يونيورسٽي پريس، نيويارڪ، 200، صفحو 156
5. الطاف شيخ، جاپان ڪي دن، ويلڪم بڪ پورٽ، ڪراچي 2016ع صفحو 40
6. ساڳيو
7. ساڳيو